

A Discourse Criticism of Replies to the Problem of Evil in Contemporary Islamic Philosophy (‘Allama Tabataba’i and Ayatollah Motahhari)

Zahra Yahyapour^{*}, Naimeh Pourmohammadi^{}**

Malek Hosseini^{*}**

Abstract

Introduction

The perennial problem of evil, which includes a set of problems, was generally formulated in three ways: (1) the logical problem of evil (logical inconsistency of God’s existence and attributes with the existence of evil), (2) the evidential problem of evil (evil as evidence against the rationality of theism), and (3) the existential problem of evil (the inconsistency between religious beliefs and one’s lived experiences). The main apologetics provided in contemporary Islamic philosophy in reply to the logical problem of evil include (i) evil as illusory, (ii) evil as nonexistent, (iii) evil as relative, (iv) the necessity of there being an existing entity whose good outweighs its evil (or the necessity of little evil to perceive the good), (v) matter as the origin of evils, (vi) the necessity of evil for the realization of the good, (vii) the necessity of evil for perceiving the good, (viii) evil as what results from an atomistic view of the world, (ix) evil as existing only from the human perspective, and (x) evil as existing as a result of human

^{*} Ph. D. Candidate in Islamic Philosophy and Theology, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran, z.yahyapour1@gmail.com

^{**} Assistant Professor, Department of Philosophy of Religion, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author), naemepoormohammadi@yahoo.com

^{***} Assistant Professor, Department of Philosophy, Iranian Research Institute of Philosophy, Tehran, Iran. malek.hosseini@yahoo.com

Date received: 2022/07/21, Date of acceptance: 2022/10/26

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

free will. From the perspective of modern philosophy of religion, discourse criticisms were raised against the traditional apologetics and theodicies, which include Islamic philosophy as well. The criticisms include the following: (a) with respect to the proponent of the apologetics and theodicy: theoretical, subjective, and non-historical, (b) with respect to the nature of evils: abstract, essentialist, observer-related, and second-order, (c) with respect to the language of the apologetics and theodicy: non-tragic, (d) with respect to the practice of apologetics and theodicy: looking for professionalization and systematization. The present research considers the replies to the problem of evil offered by 'Allama Tabataba'i and Ayatollah Motahhari, and analyzes and assesses the above criticisms.

Method of the Research

The present research adopts a descriptive-analytic and critical method to consider the replies to the problem of evil offered in contemporary Islamic philosophy ('Allama Tabataba'i and Ayatollah Motahhari) as well as criticisms raised against them. It then deals with an analysis and elucidation of discourse criticisms of their replies from the perspective of modern philosophy of religion. Finally, it evaluates their criticisms and the extent to which they apply to the replies provided by 'Allama Tabataba'i and Ayatollah Motahhari. Moreover, it offers suggestions and solutions to revise or supplement their apologetics.

Discussion and Results

1. Islamic apologetics, particularly those of 'Allama Tabataba'i and Ayatollah Motahhari, tend to adopt a subjective-theoretical approach. However, if we say that apologetics have practical commitments or approaches as well, then a particular approach will follow from such an interaction between theory and practice (theoretical and practical reason), which in addition to dealing with theoretical problems, will address the versions that are more specifically focused on practical concerns and solutions to the practical problems of evil. Moreover, the apologetics provided by Tabataba'i and Motahhari are subjective and are often focused on eliminating the feeling of evil in the subject's mind. In this way, social and objective categorizations of the object will be warded off. Furthermore, their apologetics are non-historical, which might undermine their efficiency and might not deploy any social or political act. Evil is something non-conceptual, non-absolute, varied, and situation-dependent. For this reason, we need to think of providing practical, objective, and historical apologetics.

2. 'Allama Tabataba'i's and Ayatollah Motahhari's apologetics tend to be abstract and conceptual, rather than objective. They justify the evils not individually, but abstractly. That is, they do not engage much with objective evils and the realities of evil in time and place and its victims or agents. In this perspective, evil is no longer a problem that needs a solution. Moreover, their apologetics make a universal, static, and common essence for evil. However, evil is indeed situation-dependent, temporal, spatial, and highly varied. It thus seems that apologetics overcome the concept or ghost of evil, rather than the real evil. Further, apologetics are often observer-relative; that is, the ways in which theologians encountered the narratives of suffering and pains come down to the theological question(s) they give importance to. Such pictures, positions, and perspective demarcate the boundary and form a logical space within which people seek their replies. In addition, proponents of the apologetics use a second-order language, in the sense that they theorize about evils, and evil is described by philosophers and theologians, while the narratives and language of victims are first-order languages that can serve as models and might be inspiring, and in fact, effective novel replies may come out of their narratives. For this reason, we need to create a discourse that can collapse the prevalent discourse and be concrete, objective, non-essentialist, and non-absolute.

3. The apologetics offered by 'Allama Tabataba'i and Ayatollah Motahhari avoid the tragic emotional language and are solely focused on eliminating logical inconsistencies. Apologetics can reply to the subjective and emotional problem of evil and at the same time sympathize, give consolations, and give meaning to the suffering so that they might not only be concerned with solving the theological and philosophical problem of evil, but also be concerned with solving the human problem of evil.

4. The apologetics or theodicy of 'Allama Tabataba'i and Ayatollah Motahhari tend to be a profession, chiefly focused on providing an intellectual system consistent with other elements of theology or philosophy. With mere focus on professionalization and systematization of apologetics and making theories about evil consistent with other philosophical and theological sections, apologetics might turn into a purely theoretical exercise and deviate from its goal of providing an answer to the person in pain and solving the problem of evil for the object. Furthermore, it hinders creative unproblematic answers, or those with a practical, objective, historical, concrete, structural, victim-centered, first-order, and tragic approach. Apologetics can have more liberal discourses with respect to philosophical and theological systems.

Conclusion

An overview of the replies offered by 'Allama Tabataba'i and Ayatollah Motahhari, and a consideration of the above criticisms, require a reform, supplementation, invention, and presentation of new varieties of apologetics in Islamic philosophy, which particularly takes account of the practical dimension of evil as well. In that case, apologetics will be more responsive, more efficient, and more virtuous, and will face fewer criticisms and objections. On the other hand, apologetics should be consistent and compatible with the data from the religious tradition on which the apologetics is based and with the data about the world. Accordingly, in formulating and constructing theories, it is illuminating to consider the data from the transmitted tradition, reason, and experience at the same time.

Keywords: discourse criticism, apologetics, evil, logical problem of evil, contemporary Islamic philosophy, 'Allama Tabataba'i, Ayatollah Motahhari.

Bibliography

The *Quran*.

Adams, Marilyn McCord. 2013. "God because of Evil: A Pragmatic Argument from Evil for Belief in God." In *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Edited by Justin P. McBrayer & Daniel Howard-Snyder. London: Wiley-Blackwell.

Adams, Marilyn McCord. 2018. "God Because of Evil: A Pragmatic Argument from Evil for Belief in God." Translated by Mahdi Khosravani. In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr*. Vol. 2. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]

Akbarzadeh, Houran. 2004. "Mas'ali sharr az nazar J. L. Mackie wa falāsifi-yi Islāmī." *Hikmat sīnawī (mishkāt al-nūr)* 8, no. 24-25 (spring and summer). [In Persian]

Alizamani, Amir Abbas and Fatemeh Daneshpajoo. 2019. "Irtibāt sharr akhlāqī wa sharr ṭabī'ī az nazar Augustine wa 'Allama Tabataba'i." *Shinākh* 12, no. 1 (spring and summer): 159-178. [In Persian]

Clack, Beverley. 2013. "Feminism and the Problem of Evil." In *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Edited by Justin P. McBrayer and Daniel Howard-Snyder. London: Wiley-Blackwell.

- Clack, Beverley. 2018. "Feminism and the Problem of Evil." Translated by Kowsar Mousavi. In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr*. Vol. 2. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]
- Clark, Kelly James. 2010. *Return to Reason: A Critique of Enlightenment Evidentialism and a Defense of Reason and Belief in God*. Translated by Naeimeh Pourmohammadi and Mahdi Farajipak. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Clark, Kelly James. 2018. "The Existential Problem of Evil." Translated by Naeimeh Pourmohammadi. In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr*. Vol. 1. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]
- Danesh Shahraki, Habibollah and Ali Sadeghinejad. 2018. "Hasfīshināsī arzish az manẓar ḥikmat muta'āliyi bā ta'kīd bar mas'ali-yi sharr wa ḥusn wa qubḥ." *Ḥikmat mu'āṣir* 9, no. 2 (autumn): 93-113. [In Persian]
- Darbandi Darian, Hajar, Azam Ghasemi, and Malek Shojai Joshaghani. 2018. "'Ilal nākārāmādī nizām-hāyi ilāhiyyātī sunnatī dar pāsukhgūyī bi mas'ali-yi sharr az dīdgāh David Griffin." *Pajoohešnāmi-yi falsafī dīn (nāmi-yi ḥikmat)* 16, no. 31 (spring and summer): 65-86. [In Persian]
- Forsyth, P. T. 1916. *The Justification of God*. London: Duckworth.
- Geddes, Jennifer L. 2003. "Banal Evil and Useless Knowledge: Hannah Arendt and Charlotte Delbo on Evil after the Holocaust." *Hypatia* 18, no. 1: 104-115.
- Hick, John. 2001. "An Irenaean Theodicy." In *Encountering Evil*, Edited by Stephen T. Davis. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Hosseini Lavasani, Seyyed Reza (Zoheir) and Mohammad Saeedimehr. 2015. "Kārāmādī rāh-ḥall-hāyi fīlsūfān wa mutakallimān Musalmān dar pāsukhgūyī bi mas'ali-yi 'amalī-yi sharr." *Falsafī dīn* 12, no. 1 (spring): 1-28. [In Persian]
- Hosseini, Seyyed Morteza, and Hossein Houshangi. 2011. "Taqrīrī naw az mas'ali-yi sharr bar asās nazariyyi-yi idrākāt-i i'tibārī 'Allama Tabataba'i." *Falsafī wa kalām Islāmī* 44, no. 1 (spring and summer): 137-157. [In Persian]
- Hume, David. 1980. *Dialogues Concerning Natural Religion*. Edited by Richard H. Popkin. Indianapolis: Hackett.
- Kung, Hans. 1976. *On Being a Christian*. Translated by E. Quinn. Garden City, NY: Doubleday.
- Malekian, Mostafa. 1993. *Mas'ali sharr*. (Lecture notes). [In Persian]
- Motahhari, Morteza. 2006. *Uṣūl falsafī wa rawish ri'ālism*. Vol. 5. Tehran: Sadra. [In Persian]

- Motahhari, Morteza. 2007. *‘Adl ilāhī*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. 2008a. *Majmū‘i āthār*. Vol. 1, 6. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. 2008b. *Tawhīd*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. 2010. *Yāddāsh-t-hā*. Vol. 3. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. n.d. *Uṣūl falsafī wa rawish ri’ālism*. Vol. 2, 4. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Parsa, Alireza, Morteza Asgari, Mohammad Hossein Mahdavinejad, and Rajab Akbarzadeh. 2019. “Ḥall mas’ali mantiqī-yi sharr az dīdgāh Shahīd Motahharī wa John Hick.” *Ḥikmat Šadrāyī* 7, no. 2 (spring and summer): 45-59. [In Persian]
- Peterson, Michael, William Hasker, and Bruce Reichenbach. 2004. *Reason & Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*. Translated by Ahmad Naraghi and Ebrahim Soltani. Tehran: Tarh-e Now. [In Persian]
- Plantinga, Alvin. 1974. *God, Freedom and Evil*. London: Allen & Unwin.
- Pourmohammadi, Naeimeh. 2018. “Taḥlīl wa naqd guftimān ti’udīsi-hāyi sunnatī dar pāsukh bi mas’ali-yi sharr.” In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr*. Vol. 1. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]
- Saeedimehr, Mohammad. 2017. “Chīstī-yi dard az dīdgāh Ibn Sīnā.” *Ḥikmat mu’āšir* 8, no. 2 (summer): 39-53. [In Persian]
- Surin, Kenneth. 1986a. “The Possibility of Theodicy (1).” In *Theology and the Problem of Evil*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- Surin, Kenneth. 1986b. “The Possibility of Theodicy (2).” In *Theology and the Problem of Evil*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- Surin, Kenneth. 1986c. “Taking Suffering Seriously.” In *Theology and the Problem of Evil*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- Surin, Kenneth. 1986d. “Theodicies with a Practical Emphasis.” In *Theology and the Problem of Evil*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- Surin, Kenneth. 2018a. “Possibility of Theodicy (1).” Translated by Naeimeh Pourmohammadi. In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr*. Vol. 1. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]
- Surin, Kenneth. 2018b. “Possibility of Theodicy (2).” Translated by Naeimeh Pourmohammadi. In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr*. Vol. 1. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]

- Surin, Kenneth. 2018c. "Taking Suffering Seriously." Translated by Naeimeh Pourmohammadi. In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr*. Vol. 2. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]
- Surin, Kenneth. 2018d. "Theodicies with Practical Focus." Translated by Naeimeh Pourmohammadi. In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr*. Vol. 2. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. 1983. *Nihāyat al-ḥikma*. Qom: Islamic Publication Institute, Society of Seminary Teachers of Qom. [In Arabic]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. 1995. *Al-Mizān fī tafsīr al-Qur'ān*. Translated by Sayyid Muhammad Baqir Musawi Hamadani. Volumes 1, 3, 8, 13. Qom: Islamic Publication Institute, Society of Seminary Teachers of Qom. [In Persian]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. 1996. *Al-Mizān fī tafsīr al-Qur'ān*. Volumes 1, 3, 8, 13. Qom: Islamic Publication Institute, Society of Seminary Teachers of Qom. [In Arabic]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. 2006a. *Uṣūl falsafī wa rawish ri'ālism*. Vol. 5. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. 2006b. *Bidāyat al-ḥikma*. Translated and annotated by Ali Shirvani. Qom: Dar al-'Ilm Publishing Institute. [In Persian]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. 2007a. "Risālat al-insān fī l-dunyā." In *al-Insān wa-l-'aqīda*. Qom: Baqiyat. [In Arabic]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. 2007b. "Risālat al-insān ba'd al-dunyā." In *al-Insān wa-l-'aqīda*. Qom: Baqiyat. [In Arabic]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. n.d. *Uṣūl falsafī wa rawish ri'ālism*. Vol. 2. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Trakakis, Nick. 2013. "Antitheodicy." In *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Edited by Justin P. McBrayer and Daniel Howard Snyder. London: Wiley Blackwell.
- Trakakis, Nick. 2018. "Against theodicy." Translated by Hamed Hashemi. In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr*. Vol. 1. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]
- Wetzel, James. 1992. "Can Theodicy be Avoided? The Claim of Unredeemed Evil." In *The Problem of Evil: Selected Readings*, by Michael L. Peterson. Indiana: University of Notre Dame Press.
- Wetzel, James. 2018. "Can theodicy be avoided? The claim of unredeemed evil." Translated by Naeimeh Pourmohammadi. In *Darbāri-yi sharr: tarjumi-yi Maqālāt*

۳۱۰ حکمت معاصر، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

barguzīdi dar falsafī wa ilāhiyyāt sharr. Vol. 1. by Naeimeh Pourmohammadi. Qom: Ketab Taha. [In Persian]
Wolterstorff, Nicholas. 1987. *Lament for a son*. Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans.

نقد گفتمانی پاسخ‌های فلسفه اسلامی معاصر (علامه طباطبایی و شهید مطهری) به مسئله شر

زهرا یحیی پور*

نعیمه پورمحمدی**، مالک حسینی***

چکیده

مسئله دیرپای شر، که خود شامل مجموعه‌ای از مسائل است، به طور کلی، به سه طریق تقریر شده است: ۱. مسئله منطقی شر (ناسازگاری منطقی وجود خدا و صفات او با وجود شر)؛ ۲. مسئله شاهدمحور شر (قرینه دانستن شر علیه معقولیت خداواری)؛ ۳. مسئله آگزیستانسیال شر (ناسازگاری باورهای دینی با تجربه زیسته شخص). مهم‌ترین دفاعیه‌های فلسفه اسلامی معاصر، که در پاسخ به مسئله منطقی شر مطرح شده است، عبارت‌اند از ۱. موهوم بودن شر؛ ۲. عدمی بودن شر؛ ۳. نسبی بودن شر؛ ۴. ضرورت وجود موجودی که خیر آن بیش از شرش است (ضرورت شر قلیل در برابر خیر کثیر)؛ ۵. ماده، منشأ اثر؛ ۶. ضرورت شر برای تحقق خیر؛ ۷. ضرورت شر برای درک خیر؛ ۸. حاصل جزءنگری؛ ۹. شر، حاصل دیدگاه انسان؛ ۱۰. شر، حاصل اختیار. از نظر فلسفه دین مدرن نقدهایی گفتمانی به دفاعیه‌ها و تئودیه‌های سنتی وارد شده است که فلسفه اسلامی را نیز در بر می‌گیرد. نقدهای گفتمانی همچون: ۱. از جهت شخص دفاعیه‌پرداز و تئودیه‌پرداز: نظری، سوژه‌محور، و غیرتاریخی؛ ۲. از جهت ماهیت شرور: انتزاعی، ذات‌گرایانه، ناظرمحور، و درجه دوم؛ ۳. از جهت زبان دفاعیه و تئودیه:

* دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران،

z.yahyapour1@gmail.com

** استادیار گروه فلسفه دین، دانشگاه ادیان و مذاهب قم (نویسنده مسئول)،

naemepoormohammadi@yahoo.com

*** استادیار گروه فلسفه، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران تهران، malek.hosseini@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۰۴

غیرتراژیک؛ ۴. از جهت عمل دفاعیه‌پردازی و تئودیه‌پردازی: در پی حرفه‌ای‌سازی و نظام‌مندی؛ و ... از این رو، پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و انتقادی، و با رویکردی متفاوت به بررسی پاسخ‌های علامه طباطبایی و شهید مطهری به مسئله شر، و تحلیل و ارزیابی انتقادات پیش‌گفته می‌پردازد. بررسی این انتقادات لزوم اصلاح، تکمیل، ابداع و ارائه گونه‌های جدیدی از دفاعیه‌ها در فلسفه اسلامی را ضروری می‌سازد که به طور خاص به جنبه عملی شر نیز توجه داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: نقد گفتمانی، دفاعیه، شر، مسئله منطقی شر، فلسفه اسلامی معاصر، علامه طباطبایی، استاد مطهری.

۱. مقدمه

مسئله شر، به مثابه مسئله‌ای فلسفی، کلامی و الهیاتی، یکی از مهم‌ترین و کهن‌ترین مسائلی است که در سنت‌های شرقی و غربی و در میان پیروان ادیان و مکاتب گوناگون فلسفی و الهیاتی مطرح بوده است. منظور از واژه شر، که در قرآن کریم با واژه‌های عُسر، ضُر، ضَرَاء، بَأْس، بَأْسَاء، مصیبه و ... نیز از آن یاد شده است، مجموعه امور ناخوشایندی است که موجب درد و رنج موجودات می‌گردند. فیلسوفان دین، در یک تقسیم، شرور را به پنج دسته طبیعی^۱، اخلاقی^۲، متافیزیکی یا عاطفی^۳، ساختاری^۴، و وحشتناک^۵ طبقه‌بندی کرده‌اند. برخی از متفکران معتقدند مسئله شر جدی‌ترین نقد عقلانی بر اعتقاد به وجود خداوند است تا جایی که هانس کونگ، متاله آلمانی، این مسئله را پناهگاه الحاد خوانده است (Kung 1976: 432)؛ نیز بنگرید به پترسون و دیگران (۱۳۸۳: ۱۷۷). وجود شر در جهان و نسبت آن با وجود خدا و نیز صفات او متفکران بسیاری در شرق و غرب را به سمت نظریه‌پردازی در باب آن سوق داده است.

چالش اساسی مسئله شر از جانب دیدگاه‌های الحادی آن است که وجود شرور در جهان می‌تواند مبنای استدلالی برای نامعقول بودن اعتقاد به وجود خداوند، آن‌گونه که در ادیان ابراهیمی وصف می‌شود، و نیز ناسازگاری با اوصاف الهی قرار گیرد. مسئله شر، به طور کلی، به سه شکل متفاوت تقریر شده است: ۱. مسئله منطقی شر (Logical Problem of Evil) که می‌کوشد نشان دهد تحقق شرور در عالم با وجود خدای قادر مطلق، عالم مطلق و خیر محض منطقاً ناسازگار است؛ ۲. مسئله قرینه‌ای یا شاهدمحور شر (Evidential Problem of Evil) که مبتنی است بر وجود شروری بالفعل در عالم که گستردگی نامتناسب، تنوع بسیار، گزاف و بی‌حکمت بودن آن‌ها قرینه‌ای علیه وجود خداوند است و باور به وجود این شرور احتمال

صدق باور به وجود خدایی با صفات سه‌گانه (قادر مطلق، عالم مطلق و خیر محض) را تضعیف، نامعقول و بعید می‌سازند؛ ۳. مسئله‌آگزیستانسیال (عملی، عاطفی یا ...) شر (Existential Problem of Evil) که رویکردی شخصی، درونی، عاطفی و هیجانی است. در این وضعیت ممکن است انسان در مواجهه با رنج‌های عظیم برای سازگاری باورهای دینی با تجربه زندگی واقعی با مشکلات بسیاری مواجه گردد و نگرش مناسب و مثبت نسبت به خدا و گرایش به نیایش، ستایش، پرستش و حتی باور به خدا را از دست بدهد. از این رو، گروه دیگری از متفکران با رویکردهای متفاوت و با تکیه بر عقل یا دین، یا در همراهی با منابع دینی و متناسب با مبانی فلسفی خویش به پاسخ‌گویی به مسئله شر همت گمارده و بر اساس صورت‌های گوناگون مسئله شر، سه گونه راه‌حل ارائه نموده‌اند: دفاعیه (Defense) (دفاع از خردپذیری خدا باوری)، تئودیسه (Theodicy)، و معنا و تسلی (Meaning and Consolation).

از سوی دیگر، انتقادات و هججه‌هایی از جانب الهیات مدرن به دفاعیه‌ها و تئودیسه‌های الهیات سنتی وارد شده است که فلسفه و کلام سنتی اسلامی را نیز در بر می‌گیرد. مهم‌ترین دفاعیه‌های فلسفه اسلامی عبارت‌اند از: ۱. موهوم بودن شر؛ ۲. عدمی بودن شر؛ ۳. نسبی بودن شر؛ ۴. ضرورت وجود موجودی که خیر آن بیش از شرش است؛ ۵. ماده، منشأ اثر؛ ۶. ضرورت شر برای تحقق خیر؛ ۷. ضرورت شر برای درک خیر؛ ۸. شر، حاصل جزءنگری؛ ۹. شر، حاصل دیدگاه انسان؛ ۱۰. شر، حاصل اختیار. از نظر فلسفه دین مدرن نقدهایی گفتمانی^۶ به دفاعیه‌ها و تئودیسه‌های سنتی وارد است، نقدهای گفتمانی همچون: ۱. از جهت شخص دفاعیه‌پرداز و تئودیسه‌پرداز: نظری (عمدتاً رویکردی نظری دارند)، سوژه‌محور (غالباً تأکید و توجه بر رفع شر در ذهن فاعل شناسا یا سوژه است)، و غیرتاریخی (بدون اعتنا به تاریخ و شرور تاریخی به مسئله پرداخته‌اند)؛ ۲. از جهت ماهیت شرور: انتزاعی (غالباً انتزاعی و مفهومی‌اند و نه عینی)، ذات‌گرایانه (عمدتاً ذاتی کلی، ایستا و مشترک از شر ساخته‌اند)، ناظرمحور (شیوه رویارویی با روایت‌های شر و رنج تا حدی به این بازمی‌گردد که کدام سؤال یا پرسش‌های الهیاتی از نظر آن الهی‌دان اهمیت دارد)، و درجه دوم (توصیف شر از آن فلاسفه و الهی‌دانان است)؛ ۳. از جهت زبان دفاعیه و تئودیسه: غیرتراژیک (صرفاً به حکم رفع ناسازگاری منطقی از زبان تراژیک و عاطفی دوری می‌کنند)؛ ۴. از جهت عمل دفاعیه‌پردازی و تئودیسه‌پردازی: در پی حرفه‌ای‌سازی (دفاعیه‌پردازی یا تئودیسه‌پردازی بیش‌تر به یک آئین حرفه‌ای و شغلی بدل شده است) و نظام‌مندی (عمدتاً تمرکز بر فراهم ساختن نظامی سازوار با سایر عناصر الهیات یا فلسفه است)؛ و ...

با توجه به این که به طور کلی اندیشه سستی، اعم از فلسفه اسلامی و کلام اسلامی، در حیطه پاسخ‌گویی به مسئله شر مورد هجوم فلاسفه دین مدرن قرار گرفته است، و فلاسفه دین معاصر دفاعیه‌ها و تئودیه‌های سستی را به دلیل اشکالات گفتمانی وارد بر آنها ناکارآمد می‌دانند، تحلیل و ارزیابی انتقادات وارد بر دفاعیه‌های فلسفه اسلامی امری ضروری است؛ زیرا در صورت صدق انتقادات مذکور بر پاسخ‌های مطرح‌شده، ابداع و ارائه گونه‌های جدیدی از دفاعیه‌ها در فلسفه اسلامی به‌روز، که ناظر بر برخی از اشکالات پیش‌گفته باشد، ضرورت دارد و این امر می‌تواند سرآغازی برای تحول و پیشرفت فلسفه اسلامی معاصر باشد. بر این اساس، پژوهش حاضر با رویکردی جدید و متفاوت به این مسئله می‌پردازد.

۲. پیشینه مطالعاتی

مسئله شر، که در دوران معاصر نیز به یکی از جنجالی‌ترین مباحث الهیاتی، فلسفی و کلامی تبدیل شده، در آثار متعددی مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش‌های انجام‌شده در این حیطه را می‌توان به چهار دسته پژوهش‌های تطبیقی، تحلیلی، انتقادی، و پژوهش‌هایی که به بررسی تأثیر پاسخ‌های برخی از فلاسفه به مسئله شر بر سایر مباحث پرداخته‌اند طبقه‌بندی کرد:

پارسا و دیگران (۱۳۹۸) در مقاله «حل مسئله منطقی شر از دیدگاه شهید مطهری و جان هیک» به بررسی تطبیقی مبانی فکری شهید مطهری (عدل الهی، حکمت، مصلحت، عدمی و نسبی بودن شر و ...) و جان هیک (پرورش روح، رازآلود بودن حکمت وجود شرور و ...) در حل مسئله منطقی شر می‌پردازند. علی‌زمانی و دانش‌پژوه (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «ارتباط شر اخلاقی و شر طبیعی از نظر آگوستین و علامه طباطبایی» نشان می‌دهند که با توجه به نظر این دو متفکر، شر اخلاقی در نتیجه اراده آزاد انسان است و شرور طبیعی ناشی از شرور اخلاقی و به عبارتی کیفر گناهان و به کارگیری نادرست اراده آزاد محسوب می‌شوند. از آن‌جا که بخش بزرگی از شرور کیفر گناهان است پس بنا بر عدل الهی وجود آن‌ها ضروری است، و بخش دیگر شرور که برای کسب فضایل‌اند نتیجه لطف و فیض الهی است.

حسینی لواسانی و سعیدی‌مهر (۱۳۹۴) در مقاله «کارآمدی راه‌حل‌های فیلسوفان و متکلمان مسلمان در پاسخ‌گویی به مسئله عملی شر» به این نتیجه دست یافته‌اند که با آن که در ابتدای امر به نظر می‌رسد تنها راه‌حل متکلمان پاسخ‌گوی مناسبی برای مسئله عملی (عاطفی) شر است، با نگاه دقیق‌تر درمی‌یابیم که راه‌حل‌های نظری ارائه‌شده توسط فیلسوفان اسلامی، به دلیل استفاده از روش کشف و شهود برای دست‌یابی به آن‌ها، پاسخ‌گوی مسئله عملی شر هم

هست. در پژوهش حاضر، نقدهای گفتمانی وارد شده بر پاسخ‌های فلسفه اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد، و نقد گفتمان نظری پاسخ‌ها نیز به عنوان یکی از این انتقادات مطرح شده است؛ ضمن این‌که علاوه بر مسئله وجودی یا عاطفی شر، سایر جنبه‌های مسئله عملی شر نیز مد نظر قرار گرفته است. سعیدی مهر (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «چیستی درد از دیدگاه ابن‌سینا» نشان می‌دهد که بر اساس تعریف ابن‌سینا درد عبارت است از ادراک و نائل شدن (رسیدن) به آنچه نزد ادراک‌کننده آفت و شر است از آن جهت که آفت و شر است، و به نظر می‌رسد تعریف ابن‌سینا ابهاماتی را به دنبال دارد، مانند این که آیا درد صرفاً امری ذهنی (سابجکتیو) است یا این که ویژگی عینی هم دارد. همچنین، روشن نبودن تمایز علم حصولی/علم حضوری در فلسفه ابن‌سینا سبب شده است که در این تعریف خصیصه حضوری بودن درد به مثابه نوعی ادراک به دشواری بیان شود.

دربندی داریان و دیگران (۱۳۹۷) در مقاله «علل ناکارآمدی نظام‌های الهیاتی سنتی در پاسخ‌گویی به مسئله شر از دیدگاه دیوید گریفین» به تبیین و تحلیل اشکالات گریفین به الهیات سنتی مسیحی در پاسخ‌گویی به مسئله شر پرداخته‌اند، و به قابل طرح بودن برخی از این اشکالات در الهیات سنتی اسلامی نیز اشاره‌ای اجمالی شده است. اثری نیز وجود دارد که در فصلی به نقد تئودیه‌های سنتی در سنت فلسفه غرب می‌پردازد: پورمحمدی (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل و نقد گفتمان تئودیه‌های سنتی در پاسخ به مسئله شر» در کتاب درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر، به تبیین انتقادات به گفتمان فلسفی تئودیه‌های سنتی در سنت فلسفه غرب، و تبیین و تحلیل چرخش گفتمانی در تئودیه‌های دوره مدرن پرداخته است.

دانش شهرکی و صادقی‌نژاد (۱۳۹۷) در مقاله «هستی‌شناسی ارزش از منظر حکمت متعالیه با تأکید بر مسئله شر و حسن و قبح» به این نتیجه رسیده‌اند که با اصولی مانند مساوقت وجود با خیر، عدمی پنداشتن شرور و ... به سختی می‌توان مبنای ارزش‌دآوری منسجمی استخراج کرد. پژوهش حاضر، با رویکردی توصیفی - تحلیلی و انتقادی، به سراغ محتوای فلسفه اسلامی رفته و گفتمان حاکم بر دفاعیه‌های فلسفه اسلامی معاصر (علامه طباطبایی و شهید مطهری) استخراج شده و به تبیین، تحلیل و شرح نقد گفتمانی آن‌ها، به ویژه از دیدگاه فلسفه دین مدرن، ارزیابی انتقادات و در نهایت ارائه پیشنهادها و راه‌حلهایی برای اصلاح و یا تکمیل دفاعیه‌ها می‌پردازد. از این رو، پژوهش حاضر با رویکردی متفاوت و جدید به بررسی و نقد پاسخ‌های ارائه‌شده به مسئله شر در فلسفه اسلامی می‌پردازد.

۳. نقد گفتمانی دفاعیه‌های علامه طباطبایی و شهید مطهری

گاهی تئودیه اعم از دفاعیه محسوب شده است و گاهی دفاعیه به طور تلویحی متضمن تئودیه نیز هست. برخی از متفکران نیز در نقد دفاعیه‌ها و تئودیه‌ها تمایز چندانی میان آن‌ها قائل نشده‌اند و در برخی مواضع، در هر دو مورد، اصطلاح تئودیه را به کار برده‌اند، یعنی به طور کلی کارآمدی تئودیه‌های گوناگون را که هر کدام پاسخی به یکی از جنبه‌های مسئله شر است بررسی نموده‌اند. طبیعی است در این صورت برخی از نقدهایی که به تئودیه‌ها وارد می‌دانند، در برخی موارد مشترک با تئودیه، دفاعیه‌ها را نیز در بر گرفته است. به عقیده برخی متفکران دیگر همچون جیمز وتزل (James Wetzel) نیز بهتر است دفاعیه‌ها تئودیه حدافلی نام گیرند (Wetzel 1992: 354-357) وتزل (۱۳۹۷: ج ۱، ۵۷۸-۵۸۱). از این رو، همان نقدها را بر دفاعیه‌ها نیز، به عنوان تئودیه محدود و نه صرفاً به عنوان یک دفاعیه، وارد دانسته‌اند. جیمز وتزل، نیک تراکاکیس (Nick Trakakis)، اِون فیلز (Even Fales)، جنیفر گِردس (Jennifer Geddes)، گریس جنسن (Grace Jantzen)، مریلین آدامز (Marilyn McCord Adams) و کینث سورین (Kenneth Surin) اشکالات متعددی را از منظر گفتمانی به تئودیه وارد می‌دانند.

۱.۳ نقد گفتمان دفاعیه‌ها از جهت ذهن دفاعیه پرداز

۱.۱.۳ نقد گفتمان نظری

سورین به ماهیت و رویکرد کاملاً نظری تئودیه‌ها به شدت انتقاد می‌کند. با تکیه بر رویکرد نظری، مسئله‌ای که در باب شر با آن مواجه می‌شویم چنین است: آیا شر بذاته امری فهم‌پذیر است؟ آیا وجود خدا از نظر منطقی با وجود، تنوع و فراوانی شر سازگار است؟ و آیا وجود شر شاهدهی را تشکیل می‌دهد که علیه خدا باوری به شمار آید یا احتمال حقیقت خدا باوری را ضعیف کند؟ حال آن که از نظر سورین تئودیه جنبه‌ای عملی نیز دارد. اگر تئودیه‌ها رویکرد عملی داشته باشند، مسئله آن‌ها چنین خواهد بود: ... ما مخلوقات خدا برای غلبه بر شر و رنج چه می‌کنیم؟ ساختارهای اجتماعی و تاریخی که به ظالمان اجازه می‌دهد به قربانیان خود ظلم کنند کدام‌اند؟ به باور سورین، تئودیه باید در اصل با دستور کار قرار دادن مسائل عملی، چنین پرسش‌هایی را کانون توجه خود قرار دهد (Surin 1986 b: 62-63). سورین ۱۳۹۷ ب: ج ۱، ۴۷۳، ۴۷۴-۴۷۶؛ نیز بنگرید به سورین ۱۳۹۷ د: ج ۲، ۴۸۳). اگر فلسفه را چیزی بیش از مقوله صرفاً نظری بدانیم و آن را مقوله‌ای در نظر آوریم که ابعاد شخصی و اجتماعی جدایی‌ناپذیر

نقد گفتمانی پاسخ‌های فلسفه اسلامی معاصر ... (زهرا یحیی‌پور و دیگران) ۳۱۷

دارد، مرزبندی سفت و سخت میان مسائل نظری و عملی شر، تردیدآمیز و ساختگی به نظر می‌رسد، و از نظر اخلاقی و اجتماعی نیز زیان‌بار است (Trakakis 2013: 372؛ تراکاکیس ۱۳۹۷: ج ۱، ۵۳۰). وتزل نیز تمایز میان تئودیسۀ نظری و تسلائی عملی را نوعی پاک‌سازی تئودیسۀها از حساسیت‌های عملی و اخلاقی می‌داند (Wetzel 1992: 353؛ وتزل ۱۳۹۷: ج ۱، ۵۷۲-۵۷۳، ۵۷۶).

مسئله شر در بُعد نظری از نوعی مشکل منطقی، فلسفی، معرفتی و نظری ناظر بر گزاره‌های خاصی درباره خدا، صفات او و گزاره‌هایی درباره شرور نشئت می‌گیرد. به تعبیر دیگر، مسئله نظری شر عبارت است از این مسئله فکری که در پرتو واقعیت‌هایی که درباره شر می‌دانیم، سازگاری میان وجود شر و وجود خدا و صفات او، یا عقلانی و صادق بودن اعتقاد خدا باورانه را اثبات، تعیین و از آن دفاع کنیم. حال آن که در مقابل، در بُعد عملی، که خود می‌تواند شامل مجموعه‌ای از مسائل باشد، سخن صرفاً به تحلیل نظری و انتزاعی گزاره‌ها در باب سازگاری یا ناسازگاری وجود خدای دارای صفات سه‌گانه با شرور عالم مربوط نیست، بلکه گاه با نحوه مواجهه وجودی فرد با شرور و تأثیر آن بر حالات وجود و زیست فرد، تجربه‌های شخصی انسان درباره معنای زندگی، رویکرد آگاهانه وی نسبت به خدا و مواردی از این دست پیوند می‌یابد؛ و گاه مربوط به مشکلات مبارزه با شر و رفع آن و یا کاهش شرور و رنج‌ها در سطح اجتماعی و ... است. مسئله نظری و مسئله عملی شر ممکن است در بسیاری از موارد هم‌زمان برای یک شخص مطرح شوند، که می‌تواند راه‌حل‌های مشترک یا کاملاً جداگانه داشته باشند. از این رو، حل یکی از این دو مسئله لزوماً به معنای حل دیگری نیست.

مسئله شر در سنت فلسفی علامه طباطبایی و شهید مطهری، به طور کلی، با طرح دفاعیه‌هایی همچون وهمی بودن شر (بنگرید به طباطبایی ۱۳۸۵ الف: ج ۵، ۶۱-۶۳؛ الطباطبایی ۱۴۲۸ الف: ۵۰، ۵۱؛ طباطبایی ۱۴۲۸ ب: ۴۶؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۳، ۲۳۳؛ طباطبایی بی‌تا: ج ۲، ۲۰۳-۲۰۴، ۱۵۷-۱۷۳، ۱۸۵، ۲۰۰، ۲۰۱، مطهری بی‌تا: ج ۲، ۱۴۳-۱۴۴، ۱۶۴-۱۶۷؛ نیز بنگرید به مطهری ۱۳۸۷ ب: ۲۷۰-۲۷۱؛ نیز بنگرید به حسینی و هوشنگی ۱۳۹۰: ۱۳۷-۱۵۷)، عدمی بودن شر (بنگرید به الطباطبایی ۱۴۱۷: ج ۱۳، ۱۸۷؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۱۳، ۲۵۸، ۲۵۹؛ ج ۳، ۱۳۴، ۲۱۰؛ طباطبایی ۱۳۸۵ ب: ۳۱۳؛ الطباطبایی ۱۴۰۶: ۱۲۴، ۳۱۱؛ نیز بنگرید به مطهری ۱۳۸۶: ۱۲۶-۱۲۹؛ مطهری ۱۳۸۵: ج ۵، ۶۲-۶۳؛ مطهری ۱۳۸۷ ب: ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷؛ مطهری ۱۳۸۹: ج ۳، ۴۰۹؛ مطهری ۱۳۸۷ الف: ج ۱، ۱۵۰، ۱۵۳، ۱۵۷، ۱۵۸؛ ج ۶، ۹۲۸-۹۲۹)، نسبی بودن شر (بنگرید به الطباطبایی ۱۴۱۷: ج ۸، ۳۷؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۸، ۴۴؛ طباطبایی ۱۳۸۵

الف: ج ۵، ۲۰۹؛ نیز بنگرید به مطهری ۱۳۸۶: ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۷۱، ۱۷۲؛ مطهری ۱۳۸۵: ج ۵، ۶۲-۶۳؛ مطهری ۱۳۸۷ الف: ج ۱، ۱۴۹-۱۵۲؛ ج ۶، ۹۲۸، ۹۳۲؛ مطهری ۱۳۸۷ ب: ۲۵۵-۲۵۶، ۲۶۴-۲۶۵، ۲۶۹-۲۷۰)، ضرورت وجود موجودی که خیر آن بیش از شرش است یا ضرورت شر قلیل در برابر خیر کثیر (بنگرید به الطباطبایی ۱۴۱۷: ج ۱۳، ۱۸۸؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۱۳، ۲۵۹-۲۶۱؛ طباطبایی ۱۳۸۵ ب: ۳۱۴؛ الطباطبایی ۱۴۰۶: ۳۱۲-۳۱۳، ۲۶۰؛ نیز بنگرید به مطهری ۱۳۸۵: ج ۵، ۶۴-۶۵؛ مطهری ۱۳۸۷ ب: ۲۶۱-۲۶۲)، منشأ اثر بودن ماده برای شر (بنگرید به الطباطبایی ۱۴۰۶: ۳۱۲-۳۱۳؛ الطباطبایی ۱۴۱۷: ج ۱۳، ۱۸۸؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۸، ۶۰؛ ج ۱۳، ۲۵۹-۲۶۰؛ طباطبایی ۱۳۸۵ الف: ج ۵، ۲۰۹-۲۱۰؛ نیز بنگرید به مطهری ۱۳۸۵: ج ۵، ۶۴-۶۵، ۶۶؛ مطهری ۱۳۸۷ ب: ۲۵۸-۲۶۳، ۲۷۰؛ مطهری ۱۳۸۶: ۱۲۶-۱۲۷، ۱۴۰-۱۴۱، ۱۶۴، ۱۷۰-۱۷۲)، ضرورت شر برای تحقق خیر (بنگرید به مطهری ۱۳۸۵: ج ۵، ۶۵-۶۶؛ مطهری ۱۳۸۶: ۱۴۹-۱۵۳؛ مطهری ۱۳۸۷ ب: ۲۷۰-۲۷۱؛ نیز بنگرید به الطباطبایی ۱۴۱۷: ج ۸، ۳۷-۳۸؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۸، ۴۴-۴۵)، ضرورت شر برای درک خیر (بنگرید به الطباطبایی ۱۴۱۷: ج ۸، ۳۷-۳۸؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۸، ۴۴-۴۵؛ نیز بنگرید به مطهری ۱۳۸۶: ۱۷۲، ۱۶۲-۱۶۳، ۱۴۳-۱۴۴، ۱۴۶-۱۴۹؛ مطهری ۱۳۸۷ ب: ۲۷۶-۲۷۹؛ مطهری ۱۳۸۵: ج ۵، ۶۶)، شر حاصل جزءنگری (بنگرید به الطباطبایی ۱۴۱۷: ج ۱۳، ۱۸۵؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۱۳، ۲۵۶؛ نیز بنگرید به مطهری ۱۳۸۶: ۱۷۲، ۱۴۲-۱۴۳، ۱۶۸؛ مطهری ۱۳۸۵: ج ۵، ۶۶؛ مطهری ۱۳۸۷ ب: ۲۷۰، ۲۷۱)، شر حاصل دیدگاه انسان (بنگرید به مطهری ۱۳۸۶: ۶۷-۶۸، ۱۵۸؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۱، ۱۹۸-۱۹۹؛ نیز بنگرید به اکبرزاده ۱۳۸۳: ۷۳) و شر حاصل اختیار (بنگرید به طباطبایی ۱۳۸۵ ب: ۳۳۰-۳۳۲؛ الطباطبایی ۱۴۰۶: ۳۰۲-۳۰۳، ۳۰۵؛ الطباطبایی ۱۴۱۷: ج ۳، ۱۳۴؛ طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۳، ۲۱۰؛ نیز بنگرید به مطهری ۱۳۸۶: ۱۱۷-۱۱۸، ۷۲)، عمدتاً با رویکردی ذهنی - نظری مواجه شده است. هرچند در سنت فلسفه اسلامی تا حدودی بر مسئولیت بشر در زدودن شر نیز تأکید شده است، اما بی‌اعتنایی یا عدم توجه کافی به رویکرد عملی و در برخی موارد انکار خود شر، مانند وهمی خواندن آن، یا فروکاستن از واقعیت شرور، مانند عدمی خواندن آن و نظایر آن‌ها، و غفلت از نتایج و لوازم ضمنی آن و سایر جوانب مسئله، هرچند ناخواسته، پاسخ‌ها را از جانب منتقدان با اشکالات و اتهامات اخلاقی همچون هم‌دستی سربسته با وضع موجود شر، جانب‌داری از شر، کوچک و عادی جلوه دادن شر، مشروعیت بخشیدن به شر، تبدیل شر به خیر و ... مواجه می‌کند. از این رو، ممکن است دفاعیه یا تئودیه را تمرین نظری محض تلقی کردن، به جنبه نظری آن‌ها نیز لطمه بزند. حال

آن که اگر دفاعیه‌ها را دارای تعهدات و رویکرد عملی نیز بدانیم، برقرار کردن چنین تعامل و پیوندی بین نظر و عمل (عقل نظری و عقل عملی) رویکرد خاصی را در پی خواهد داشت که در کنار پرداختن به مسائل نظری، به تقریرهایی که به صورت مشخص‌تر بر دغدغه‌های عملی و حل و رفع مسائل عملی شر نیز معطوف هستند خواهد پرداخت، همچون چگونگی واکنش نشان دادن و فائق آمدن به رنج، کاستن از درد و رنج، ارائه راه‌کارهایی برای اصلاح رابطه شخص رنج‌دیده با خدا یا تسلی‌بخشی و معنابخشی به رنج، ارائه راه‌حل‌های عملی برای مدیریت و اصلاح و مهندسی شر اخلاقی و اجتماعی، شناسایی ساختارهای اجتماعی‌ای که باعث بروز شرور می‌شوند و تعیین این که واقعیت خاصی از چه راه یا راه‌هایی باید تغییر یابد و ...، چنان که تمام ادیان الهی دغدغه آموختن خوب زیستن در دنیا را دارند. در این صورت دفاعیه‌ها در کنار دغدغه‌مندی برای حکمت، خرد و اندیشیدن برای پروراندن نظریه‌ای گیرا، بیش از پیش دل‌مشغولی عملی نیز خواهند داشت. مسئله شر در این مرحله، آمیزه یا مجموعه‌ای از جنبه‌های مختلف نظری و عملی خواهد بود.

از سوی دیگر، به نظر می‌رسد اگر الهیات دغدغه بهبود و اصلاح رابطه میان خدا، دین و انسان را دارد، خواه در رویکرد نظری خواه در رویکرد عملی، می‌تواند در آنچه باعث جذایت باورهای دینی برای باورمندان و حتی غیرمؤمنان می‌شود بنگرد. چنان که گذشت، یکی از ملاحظات مهم، اما کم‌تر مورد تأکید، به هنگام ارزش‌گذاری دفاعیه‌ها قابلیت ثمربخشی آن نیز هست، یعنی توانایی هم‌زمان دفاعیه در به دست دادن چهارچوبی ایجابی برای تأمل الهیاتی و نیز زندگی عملی. از این نظرگاه، شاید توانایی هر دفاعیه در حل و فصل چیزی که مسئله عملی شر نیز نامیده می‌شود باید یکی از ملاک‌های داوری درباره کفایت آن نظریه قلمداد شود. در این صورت موفقیت هر نظریه‌ای با نتایج نظری و نیز عملی آن در بُعد سیاسی، اجتماعی و ... به طور هم‌زمان سنجیده می‌شود، به گونه‌ای که مثلاً راه‌حلی برای به چالش کشیدن ساختارهای معیوب، بی‌عدالتی‌ها و ...، یا چنان که اشاره شد، راه‌حل‌های عملی برای مدیریت و اصلاح و مهندسی شر اخلاقی، اجتماعی و ... نیز ارائه گردد. در نهایت تفسیرهایی دقیق نیز در اختیار قرار داده می‌شود. همان طور که پیش‌تر نیز اشاره شد، این امر به این معنا نیست که مسئله نظری و مسئله عملی شر لزوماً راه‌حلی مشترک داشته باشند، بلکه می‌تواند راه‌حل‌های کاملاً جداگانه یا مشترک داشته باشد. افزون بر موارد پیش‌گفته، به نظر می‌رسد امروزه اگر فلسفه توانایی ارائه راه‌حلی برای معضلات جوامع بشری و کاستن از درد و رنج بشر نیز داشته باشد، امکان روی آوردن جامعه به تفکر و میراث عقلانی نیز قوت می‌یابد.

با توجه به موارد پیش گفته شاید بتوان از لزوم ترکیب هر دو نوع نگاه نظری و عملی به مسئله شر سخن گفت. در نهایت نتیجه آن است که از میان دو قطب و دو رویکرد منطقی - فلسفی و رویکرد عملی باید به هر دو توجه داشت و هیچ یک را به دلیل اهمیت دیگری نقض نکرد.

۲.۱.۳ نقد گفتمان سوژه محوری

به بیان سورین، در عصر روشنگری در نظر فاعل شناسای خودتعریف‌ساز، جهان و از جمله خیر و شر موجود در آن متعلقی است که تحت اداره اوست و امکان بازآفرینی دارد. در این دوره کانت با دکارت هم‌سخن می‌شود که کل امور تجربه‌شده با قوانینی مقوله‌بندی شوند که سازوکارهای شناخت بشری بر واقعیت تحمیل می‌کنند. در این حالت جلوی مقوله‌بندی‌های اجتماعی و عینی بر روی ابژه گرفته می‌شود و جهان بر پایه این که سوژه آن را چگونه فهم می‌کند شکل می‌گیرد (Surin 1986 a: 43, 48؛ سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۴۹، ۴۵۸، ۴۶۲-۴۶۳). بر این اساس آنچه در تئودیه‌ها مسئله بوده بازنمایی موجودات عالم در ذهن انسان است. از نگاه سورین، تأکید بر ذهنیت فرد، که ویژگی دکارتی - کانتی درباره معرفت است، خواه‌ناخواه باعث ترویج درکی از معرفت می‌شود که عملاً بر پایه بی‌اعتباری تاریخ و اجتماع استوار است. از آنجا که این رویکرد بر خویش‌نگری انتزاعی فاعل شناسا استوار است، به نحو مایوس‌کننده‌ای مانع مقوله‌بندی‌های اجتماعی عینی که تعیین‌کننده ذهنیت بشری هستند می‌شود. بنابراین، از منظر منتقدان، الهیات به دلیل بی‌اعتنایی‌هایی که به مسئله شر در صحنه عمل اجتماعی دارد، در پاسخ به این مسئله ناکام می‌ماند. شاید در ظاهر، سخن گفتن درباره شرور به نحو تاریخی و اجتماعی یا حساسیت‌های اجتماعی، عملی و ... وظیفه تئودیه‌ها یا دفاعیه‌ها نباشد، بلکه وظیفه عالمان علوم اجتماعی و ... است، اما مقام نظر و عمل در فلسفه جدا نیست. مقوله‌بندی‌های ذهنی نباید مانعی برای مقوله‌بندی‌های اجتماعی و عملی باشد. در غیر این صورت، شاید مسئله شر در ذهن قربانی یا ابژه شر پاسخ‌گیرد، اما این مسئله در عمل برای ابژه رفع و حل نمی‌شود. بنابراین، به طور کلی در دفاعیه‌هایی همچون دفاعیه‌های مبتنی بر موهوم، عدمی و نسبی بودن شر، دفاعیه مبتنی بر اختیار و ... غالباً تأکید و توجه بر رفع و حل شر در ذهن فاعل شناسا یا سوژه و یا ریختن شرور در قالب‌های ذهنی است. از این رو، صورت‌بندی و مقوله‌بندی شر از راه تشخیص ساختارهای اجتماعی و عینی‌ای که به نوعی باعث ایجاد

شروع می‌شود، در کنار سایر صورت‌بندی‌ها می‌تواند رویکرد دفاعیه‌ها را به رویکردی ابژه‌محور نیز تبدیل کند.

۳.۱.۳ نقد گفتمان ذهنیت غیرتاریخی

به باور سورین، تئودیه یک هسته کاهش‌ناپذیر تاریخی دارد که حاصل تصادم میان سه چیز است. وی معتقد است تئودیه‌پردازان از این امر غفلت دارند که هم شناخت یا واقعیت تاریخی است، هم شیوه‌های تفکر و شالوده‌های ذهنی خودشان و نیز وقوع شر و رنج و پاسخ‌های بشری به آن تاریخی است، هم مسائل و روایت‌های الهیاتی در هر زمان متفاوت و در نتیجه تاریخی است و هم روایت‌های شخصی خود آن‌ها از شر در زندگی‌شان محصول و بازتاب شرایط تاریخی است. تئودیه‌پرداز نه تنها باید از تاریخ‌مندی ذهن خود آگاه باشد، بلکه باید به تاریخ‌مندی اقبال ذهن خود به چیزی یا انتقاد از چیزی، یعنی از تئودیه، نیز آگاه باشد. همین‌طور باید بداند روش‌های الهیاتی و تصویر خدا دست‌خوش شرایط تاریخی و اجتماعی است. همچنین، روایت شخصی او از شر متأثر از زندگی‌نامه خود او و مواجهه او با شر است و حتی کلی‌تر این که زندگی و واقعیت برای او نیز بازتاب شرایط تاریخی - اجتماعی دوران خود اوست. داشتن ذهنیت تاریخی است که تئودیه‌پرداز را به واقعیت شر و رنج بشری نزدیک‌تر می‌کند (Surin 1986 a: 48؛ سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۵۰، ۴۶۳-۴۶۴).

چنان که گذشت، بنا به تحلیل منتقدان، آنچه در تئودیه‌ها مسئله بوده تأکید بر ذهنیت فرد است که خواه‌ناخواه باعث بی‌اعتباری تاریخ و اجتماع می‌شود. این رویکرد مانع مقوله‌بندی‌های تاریخی، اجتماعی و عینی‌ای که تعیین‌کننده ذهنیت بشری هستند می‌شود. شاید تلقی این است که این الگو به دلیل خطاناپذیری مفروض آن اعتبار همیشگی دارد. به نظر می‌رسد در این رویکرد هر چه غیر از رویکرد تاریخی و عینی گفته شود نه شر بلکه شرناماست. بنابراین، این‌گونه القا خواهد شد که دفاعیه‌ها اساساً در ذهن فیلسوف بدون اعتنا به تاریخ و شروع تاریخی و واقعیت شر و رنج تاریخی صورت‌بندی شده‌اند و پاسخ‌های خود را به شروع سهمگین تاریخ عرضه نمی‌کنند تا میزان کارآمدی آن‌ها را بسنجند. به نظر می‌رسد رویکرد تاریخی و عینی در دفاعیه‌های مطرح‌شده در فلسفه اسلامی معاصر نیز، همچون وهمی و عدمی بودن شر، منشأ اثر بودن ماده برای شر و ... مغفول است؛ چراکه با در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و تاریخی، و ارجاع و عرضه دفاعیه‌ها به آن‌ها ناکافی به نظر رسیده و پاسخ‌گوی تمام شرور، از جمله شرور ساختاری یا شروری که مریلین آدامز تحت عنوان شرور وحشتناک از

آن‌ها یاد می‌کند، نیست: کودک‌آزاری و نسل‌کشی که قربانیان و عاملان خود را از انسانیت تهی می‌کنند ... و در نتیجه زندگی انسان را به بی‌معنایی فرو می‌کاهند، بمباران مناطق پرجمعیت یا کشتار دسته‌جمعی، ظلم و تبعیض و ... به نظر می‌رسد با تکیه صرف بر دفاع مبتنی بر خیرهای برتر، روایت زیبایی‌شناسانه از وقوع شرور یا روایت مبتنی بر کسب معرفت، روایت حصول خیرهای اخلاقی از وقوع شرور و ...، که در پاسخ‌های علامه طباطبایی و شهید مطهری به آن‌ها اشاره شده است، تنها نوع مسئله تغییر می‌کند. حال ممکن است این پرسش‌ها مطرح شود که چرا به حکم این که عده‌ای از اختیار خود سوء استفاده می‌کنند و فجایعی عظیم را رقم می‌زنند، عده‌ای دیگر از موجودات در سرتاسر دنیا باید در ظلم، رنج، ناکامی و ... به سر برند؟ با وجود این، چرا وجود انسان و اختیار او ارزشمند است؟ آیا چنین جهانی ارزش زیستن داشت؟ آیا برای ساختن جهان متنوع و زیبا یا برای این که قدر دنیا و زندگی خود را بدانیم، باید افراد یا موجوداتی قربانی شوند و در ناکامی و رنج به سر ببرند؟ کدام خیرهای برتر با رنج و مرگ کودکان و بزرگسالان در اثر جنگ و ناآرامی اجتماعی، فقر، گرسنگی، شکنجه، بیماری‌های وحشتناک و ... حفظ می‌شود؟ آیا دست‌کم این حجم از شرور برای تحقق یا درک خیر یا معنا یافتن خیر و زیبایی، شکل‌گیری مجموعه زیبایی عالم، ایجاد تنوع، بروز شجاعت و ... ضرورت دارد؟ و ... بنابراین، به نظر می‌رسد موارد پیش‌گفته به تنهایی برای توجیه و اثبات ضرورت وجود شرور و پاسخ به مسئله شر کافی نیستند. از این رو، بر اساس رویکرد تاریخی‌سازی، اشکال متنوع رنج و پاسخ‌های واقعی و ممکن به آن‌ها در زمینه تاریخی و اجتماعی نیز واقع می‌شوند، و در این صورت پاسخ‌ها به طور مطلق و کلی در نظر گرفته نخواهند شد، که این رویکرد به پاسخ‌گوتر و کارآمدتر شدن دفاعیه‌ها نیز کمک شایانی خواهد کرد. افزون بر این، به نظر می‌رسد تمام دیدگاه‌های عقلانی مهم به واسطه اجتماع، پایه‌ای در واقعیت خواهند داشت و منفک از نیروهای تاریخی یا اجتماعی نیستند. فیلسوفان و الهی‌دانان در خلأ نمی‌اندیشند یا سخن نمی‌گویند. متن بازتاب ساختارمند واقعیت اجتماعی و تاریخی است، و عنصر ذهنی متن خود با آرایش خاص امر اجتماعی یا تاریخی تغییر می‌کند یا نظم‌ی نو می‌یابد. پس رویکردی به مسئله شر که تابع معنایی انتزاعی و غیرتاریخی از شر است، ممکن است هیچ عمل اجتماعی یا سیاسی‌ای را نیز به خدمت نگیرد.

۲.۳ نقد گفتمان دفاعیه‌ها از جهت ماهیت شرور

۱.۲.۳ نقد گفتمان انتزاعی

سورین به کارگیری تصور انتزاعی تئودیه از شر را مانع دیگری برای صورت‌بندی تئودیه کارآمد می‌داند. شری که مستقیماً ناشی از اعمال انسان‌هاست و شری که در پی ترکیب شر فیزیکی با رفتار غیرانسانی خود ما به وجود می‌آید، به اعمال بشر وابسته است: شر به صورت مشخص در اعمال انسان‌ها، خواه به شکل فردی خواه به شکل اجتماعی، آشکار می‌شود؛ شر در زمان و مکان خاصی وجود دارد، و برای وجود یافتن به قربانیان، شکنجه‌گران و جانیان خاص خود نیاز دارد: گتوی (ghetto) ورشو (Warsaw)، آشویتس (Auschwitz)، گولاگ (Gulag)، اردوگاه پناهندگان بیروت (Beirut)، بیافرا (Bifra)، سال صفر (Year Zero) پُل پوت (Pol-Pot) و ... شری که در این مکان‌ها و زمان‌ها به وقوع پیوست انتزاعی نبود. شر مفهوم ذهنی و انتزاعی نیست. «نابودی دیگر استعاره نیست. خیر و شر واقعی است» (Surin 1986 a: 51؛ سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۵۰، ۴۶۷). سورین معتقد است تئودیه‌پردازی که درباره شرور انتزاعی، کلی و غیرشخصی سخن می‌گوید دانسته یا نادانسته نظریه‌هایی را می‌پروراند که ویژگی افراطی و وحشیانه بودن، خشونت و قساوت شرور بشری را انکار می‌کند، و به طور ضمنی باعث پیدایش عمل اجتماعی یا سیاسی‌ای می‌شود که چشم بر روی قساوت‌های موجود در جهان می‌بندد. بنابراین، تئودیه‌پرداز باید به واقعیت‌های خاص و مشخص شر بپردازد: «اگر تئودیه نگذارد فریادهای جامعه ما به گوش برسد، ارزش اعتنا کردن ندارد» (Surin 1986 a: 52؛ سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۶۸). تئودیه باید مشغول چیزی شود که واقعیت خاص محض است، یعنی پیشامد شر افراطی بشری. البته تئودیه‌پرداز نمی‌تواند ضمانت کند نظریه‌هایش اهمیت واقعی یا فوری برای قربانیان شر داشته باشند، بلکه حداقل انتظار این است که سعی نکند با هواداری از نوعی دیدگاه کلی، خود را از مصیبت قربانیان فارغ کند، چه این کار در نتیجه، تئودیه را به ایدئولوژی محض فرو می‌کاهد و صرفاً ضعیفان را ناتوان‌تر می‌کند (Surin 1986 a: 52؛ سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۶۸). شری که با ارجاع به قربانیان و قربانی‌کنندگان خاصی متعین نمی‌شود، قدرت عذاب دادن کسی را ندارد و در نهایت مسئله‌ای برای کسی نخواهد بود که به حل کردن نیاز داشته باشد. بنابراین، تئودیه‌ها از واقعیت‌های شرور تاریخی و اجتماعی غافل‌اند. شر، بدون زمان و مکان، و قربانی و جلا، شر نیست بلکه مفهوم محض است. شر واقعیت خاص زمانی و مکانی دارد و پاسخ به آن وابسته به موقعیت،

غیرمفهومی و غیرمطلق است. از این رو، تئودیسسه‌ها نه بر شر که بر شبح شر غلبه می‌کنند (Surin 1986 a: 52؛ سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۶۸).

همچنین، جنیفر گدس به واسطه تأملات شارلوت دلبو (Charlotte Delbo) در تجربه‌هایش به عنوان زندانی آشویتس، از رویکرد انتزاعی تئودیسسه‌ها ناخرسند است. گدس نقل می‌کند که دلبو حاضر نیست از هولناکی تجربه رنج واقعی بکاهد: رنج واقعی وحشی است، انسان را از انسانیت تهی می‌کند و هیچ ویژگی‌ای ندارد که احتمال نجات در آینده را نشان دهد. دلبو حد نهایی را که وحشی‌گری بشر می‌تواند بر سر یک انسان بیاورد توصیف می‌کند (Geddes 2003: 106؛ Clack 2013: 326-339؛ کلک ۱۳۹۷: ج ۲، ۷۱۹). آنچه گدس در این بحث در پی آن است، این است که شر به معنای واقعی کلمه وحشی و هولناک است، به شرط آن که آن را بر اساس موقعیت واقعی وصف کنیم، نه مفهومی که ذهن ما از خارج انتزاع کرده است.

بر اساس نقد مذکور هنگامی که تئودیسسه‌پردازان یا دفاعیه‌پردازان شرور را صرفاً پدیده‌های عام و انتزاعی در تجربه بشری بدانند، آن‌گاه مدعی تبیین این نیستند که چرا افراد انگیزه پیدا می‌کنند بدی‌های جهان را استمرار ببخشند. در این نگاه، شرور فردی، یعنی شروری که با ارجاع به قربانیان و قربانی‌کنندگان خاص مشخص نمی‌شوند، قدرت عذاب دادن یک شخص را ندارند و دیگر مسئله‌ای نیست که به راه‌حل نیاز داشته باشد، و به چشم تئودیسسه‌پرداز یا دفاعیه‌پردازی که مقام نظری‌اش او را از پرداختن به موارد فردی بازمی‌دارد نمی‌آیند. به طور کلی تئودیسسه‌ها یا دفاعیه‌ها همچون دفاعیه موهوم و عدمی بودن شر و ... غالباً شرور را نه به صورت تک‌تک، بلکه به صورت انتزاعی توجیه می‌کنند. به کارگیری تلقی انتزاعی و مفهومی و نه عینی از شر لاجرم مستلزم این دیدگاه است که تئودیسسه یا دفاعیه با مفاهیم مطلقاً نظری سروکار دارد، گویی در ذات دفاعیه نهفته است که مفاهیم مطلقاً نظری در خود داشته باشد، یعنی صرفاً با مفهومی کلی که از شر انتزاع می‌کنند مواجه می‌شوند و چندان درگیر شرور عینی نمی‌شوند. به عبارت دیگر، فقط از مفهوم شر سخن می‌گویند، نه از شر به منزله چیزی که در بافت زمان و مکان شکل می‌گیرد و در زمان و مکان قربانی‌هایی می‌گیرد. بدین ترتیب این‌گونه القا خواهد شد که دفاعیه‌ها صرفاً پاسخی کلی و انتزاعی به مفهوم شر یا شبح شر داده‌اند و بر آن غلبه می‌کنند، نه بر شر واقعی. بنابراین، می‌توان با در نظر گرفتن این امر، علاوه بر صورت‌بندی‌های موجود از شر، به پروراندن دفاعیه شخصی و جزئی نیز پرداخت، یعنی در مورد شرور خاص نیز سخن گفت، که در این صورت می‌توان میزان پاسخ‌گو بودن نظریه‌ای خاص را با عرضه به شروری خاص نیز سنجید. افزون بر این، در شرایط عینی است که

می‌توان در صورت لزوم به ارائه پیشنهادهایی برای تغییر و تحول ساختارهای سیاسی - اجتماعی‌ای که باعث بروز و ظهور شرور می‌شوند نیز پرداخت. در این صورت، هدف دفاعیه‌ها پاسخ به مفهوم شر نخواهد بود، و دفاعیه‌پرداز علاوه بر طرح پاسخ‌ها با زبان عقلانی، به رویکرد عینی و عملی نیز می‌پردازد. بدین ترتیب همواره می‌توان به راه‌حل‌های عملی‌ای که برای مقابله با شر و رنج موجود در جهان وجود دارد اندیشید و به تعبیر دیگر، توجه را به مسئله اخلاقی شرارت انسان و به ویژه راه تشخیص و مقابله با آن جلب می‌کنند و مانع از به حاشیه رفتن بی‌عدالتی سیاسی و اجتماعی شده و باعث می‌شوند با صدای قربانی نیز همراه شویم.

۲.۲.۳ نقد گفتمان ذات‌گرایانه

یکی از لوازم انتزاعی و نظری بودن نظریه‌ها، چنان که اشاره شد، این است که وقتی تئودیه‌پرداز به شر پاسخ می‌دهد، در واقع گمانش این است که شر ذاتی ثابت و معین دارد که در ذهن او به شکل مفهومی کلی تعریف می‌شود و برگرفته از ساختارهای اجتماعی و سیاسی نیست. با این پیش‌فرض است که تئودیه‌پرداز یک پاسخ یکسان و مشترک برای همه انواع شرور در سرتاسر تاریخ ارائه می‌دهد. حال آن که شر ماهیتی کلی و ذاتی ندارد. هر شری به زمان، مکان، شکل و شرایط خود وابسته است و نمی‌توان شر را تحت مقوله‌ای واحد درآورد و برای آن راه‌حلی واحد یافت. هر قدر تئودیه‌انتزاعی‌تر و نظری‌تر باشد، ذات‌گرایانه‌تر خواهد بود و شرور را از زمینه‌های سیاسی - اجتماعی و بافت‌های تاریخی خود جدا خواهد کرد. نگاه تئودیه‌ها به شر به همراه پاسخ‌های انحصاری‌ای که برای همه انواع شرور و پراکندگی ناموزون آن‌ها و حجم عظیم‌شان در نظر می‌گیرند، مملو از این نگاه ذات‌گرایانه است (پورمحمدی ۱۳۹۷: ج ۱، ۴۲۷). به تعبیر دیگر، اشکال برخی از دفاعیه‌ها، فارغ از توفیق یا عدم توفیق در پاسخ‌گویی به مسئله شر، عدم جامعیت نسبت به انواع شرور است. نظریه موفق نظریه‌ای است که به همه انواع شرور بپردازد، نه این که به یک قسم شر بپردازد و در باب بقیه ساکت باشد. این شرط لازم، و نه کافی یک راه‌حل درست است (ملکیان ۱۳۷۲: ۳۹).

بنابراین، شر نمی‌تواند راه‌حل واحدی داشته باشد، چراکه ذات واحدی ندارد. اما به نظر می‌رسد دفاعیه‌های علامه طباطبایی و شهید مطهری ذاتی کلی از شر ساخته‌اند. شرور مورد بحث در دفاعیه‌ها بسیار عادی، ساده و سطحی هستند و شروری که از آن‌ها تحت عنوان شرور وحشتناک، ساختاری، یا متافیزیکی یاد می‌شود در این بحث‌ها جایی ندارند. دفاعیه‌ها سعی

می‌کنند با مفهومی ایستا و مشترک، با شر مواجه شوند اما شر اصولاً وابسته به موقعیت، زمان‌مند، مکان‌مند و بسیار متنوع است. بدین ترتیب این‌گونه القا خواهد شد که دفاعیه‌پردازان پاسخی انتزاعی، کلی و ذات‌گرایانه به مفهوم شر یا شیخ شر می‌دهند. عدم توجه به شرور به صورت ساختارگرایانه و عدم لحاظ آن در متن ساختارهای سیاسی و اجتماعی باعث شده است که دفاعیه به صورت مطلق در نظر گرفته شود و طبیعی است که این امر باعث بروز اشکال می‌شود، و بنابراین این‌گونه به نظر می‌رسد که مسئله شر هیچ راه‌حل قانع‌کننده‌ای ندارد. از این جهت، به ایجاد گفتمانی نیاز داریم که تا حدودی گفتمان رایج دفاعیه‌ها را فرو بریزد و ناذات‌گرایانه، ملموس و عینی باشد. در این صورت می‌توان پس از بررسی راه‌حل‌های گوناگون، برای هر قسم از شرور از نکته‌ای و راه‌حلی استفاده نمود.

۳.۲.۳ نقد گفتمان ناظرمحوری

سورین معتقد است تئودسیسه‌ها ناظرمحورند نه قربانی‌محور، یعنی منطق و فضای تبیین تئودسیسه‌ها با قربانی بیگانه است. منطق تبیین شر با نظر به قربانیان، دستور زبانی می‌طلبد کاملاً متفاوت با منطقی که در تئودسیسه‌ها برای تبیین شر رایج است. تئودسیسه قربانی‌محور گفتمانی دارد که در میان خود ساکنان قلمروی رنج و درد مثل ساکنان آشویتس شکل می‌گیرد. اگر زبان آشویتس شامل دستور زبانی بوده که بتواند تئودسیسه‌ای را طرح کند، آن تئودسیسه قابل اعتماد و پذیرش است، در غیر این صورت، تئودسیسه به سبب ناظرمحور بودن سودی برای قربانیان شر ندارد (Surin 1986 a: 46; Surin 1986 c: 144-145; سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۶۸؛ سورین ۱۳۹۷ ج: ج ۲، ۳۹۷، ۴۰۲-۴۰۳). خود دفاعیه‌پردازان و تئودسیسه‌پردازان بزرگ نیز به این مطلب آگاهی دارند: الوین پلنتینگا، صاحب دفاعیه مبتنی بر اختیار، می‌گوید: «نه دفاعیه مبتنی بر اختیار و نه تئودسیسه مبتنی بر اختیار به کسی که از طوفانی در روح خود رنج می‌کشد کمک چندانی نمی‌کنند» (Plantinga 1974: 29; Surin 1986 a: 46; سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۶۱). جان هیک، صاحب تئودسیسه پرورش روح، می‌گوید: «چیزی که تئودسیسه مسیحی در اختیار ما می‌گذارد، درکی از موقعیت بشری ماست؛ اما این امر چیزی غیر از کمک و تسلی بخشیدن عملی به کسانی است که شدیداً درد می‌کشند یا رنج عمیق می‌برند» (Hick 2001: 68; Surin, 1986 a: 46; سورین، ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۶۲).

به علاوه، از نگاه نظری می‌توان از تمایز شر فیزیکی و اخلاقی و اولویت فلسفی یا الهیاتی این دو بحث کرد، اما به نظر سورین، از زاویه دید افراد قربانی این بحث‌ها کاملاً بی‌اهمیت و

نامربوط است: از منظر قربانیان شر و رنج، این مسئله کاملاً نامربوط است که آنچه سازگار کردنش از لحاظ نظری با وجود خدای خیر، عالم مطلق و قادر مطلق بیش و کم دشوار است، شر بشری است یا شر فیزیکی. شخصی که از سرطان لاعلاج کبد رنج می‌کشد، در صورتی که خود را درگیر بحث نظری تئودیه‌س سازد، به احتمال قوی مایل است به مسئله شر فیزیکی اولویت دهد. در عوض، تئودیه‌س‌پردازی که اتفاقاً در آشویتس یا تربلینکا اسیر بوده، احتمالاً گرایش دارد به موضوع شر بشری اولویت ببخشد. بنابراین، تئودیه‌س‌ها ناظرمحورند نه قربانی‌محور، یعنی منطق و فضای تبیین تئودیه‌س‌ها، با قربانی بیگانه است و بهره تئودیه‌س‌ها به سود قربانی نیست. از زاویه دید قربانیان شر، مسئله فهم‌پذیری شر به خودی خود اصلاً ممکن است مطرح نباشد، یا اگر مطرح شود بیش‌تر اهمیت جنبی یا صرفاً تبعی دارد. آنچه برای آن‌ها اولویت دارد مسئله عملی شر است که عبارت است از رفع مصیبت یا از سر گذراندن مصیبت (Surin 1986 b: 62-63؛ سورین ۱۳۹۷ ب: ج ۱، ۴۷۸-۴۸۰). از این جهت قربانی شر، خود را درگیر مباحث نظری مانند انواع شر نمی‌کند، بلکه برایش چگونگی غلبه بر شروری که او را گرفتار کرده است اولویت دارد. این که وجود شر با وجود خدا و صفات او ناسازگار است، یا وجود شر یا فراوانی آن شاهدهی علیه خدا باوری است، مسئله درجه اول او نیست (Surin 1986 b: 62-63؛ سورین ۱۳۹۷ ب: ج ۱، ۴۸۰-۴۸۱).

تأکید نقد مذکور بر توجه تئودیه‌س‌ها و دفاعیه‌ها به رویکرد عملی مسئله شر و نیز توجه به مسئله از زاویه دید قربانیان است. کسی که در کار تئودیه‌س یا هر نوع تبیین دیگری درباره شر است، لاجرم بر آن امور یا مسائلی تمرکز دقیق دارد که از تصویر و موضع خاص او نسبت به جهان برمی‌آید یا شر در آن ریشه دارد. این تصاویر، مواضع و چشم‌انداز، خود تعیین‌کننده حد و مرز و تشکیل‌دهنده فضای منطقی‌ای هستند که افراد پاسخ‌ها را در درون آن‌ها جست‌وجو و فراهم می‌کنند. به بیان دیگر، شرایط و دغدغه‌های خاص افراد و تجربه‌های خاص آن‌ها از شر و رنج، همه تعیین‌کننده نوع رویکرد آن‌ها به مسئله شر و رنج است. بنابراین، شیوه رویارویی الهی‌دانان با روایت‌های رنج و پدیده‌هایی که آن را نمایندگی می‌کنند، تا حدی به این بازمی‌گردد که کدام سؤال یا پرسش‌های الهیاتی از نظر آن الهی‌دان اهمیت دارد. شاید منافع کسانی که مجبورند با جلوه‌های دردناک‌تری از شر روبه‌رو شوند به گونه‌ای است که صرف مسئله فهم‌پذیری اصل شر یا مسئله منطقی شر برای آن‌ها اهمیت واقعی ندارد، یا بیش‌تر اهمیت جنبی یا صرفاً تبعی دارد؛ از این جهت ممکن است در برخی موارد قربانی شر، خود را صرفاً درگیر برخی از مباحث نظری و مقوله‌بندی‌های ناظرمحور مانند انواع و مقوله‌بندی‌های شر

(طبیعی و اخلاقی)، اولویت‌بندی‌های الهیاتی و فلسفی و ...، یا برخی از پاسخ‌هایی که فیلسوفان ممکن است به مسئله شر بدهند، همچون عدمی بودن شر نکند، در حالی که مسئله چگونگی غلبه بر شروری که آن‌ها را گرفتار کرده، یا به تعویق انداختن آن شرور، یا کاستن از تجربه رنج بشر نیز برای آن‌ها مسئله بسیار مهمی باشد. بر این اساس، ممکن است شخص با دو مسئله نظری و عملی شر مواجه باشد، تا این که صرفاً برای مسئله فهم‌پذیری شر یا مسئله منطقی شر پاسخی بیابد. از این جهت می‌توان مقوله‌بندی‌هایی ارائه داد که علاوه بر پاسخ به پرسش ذهن، هم‌زمان به حل یا رفع مسئله رنج‌کشیدگان (مسئله عملی شر) نیز پردازد. بنابراین توجه به لوازمی که چنین حقایقی درباره واقعیت‌های شر و رنج برای تئودسیسه یا دفاعیه به همراه می‌آورند، می‌تواند به رفع پاره‌ای از این اشکال‌ها بینجامد. ضمن این که توجه به هر دو رویکرد نظری و عملی، چنان که پیش‌تر نیز گذشت، به پذیرش دفاعیه‌ها و ثمربخشی آن‌ها خواهد افزود. در این صورت این گفتمان محصور به قلمرو نظر نیست، بلکه به فراتر از دیالکتیک نظری رهنمون می‌شود.

۴.۲.۳ نقد گفتمان درجه دومی

سورین معتقد است تئودسیسه‌ها به شر همچون تجربه دست دوم در ذهن فاعل شناسا - مثلاً الهی‌دان یا فیلسوف - می‌نگرند. تئودسیسه‌ها به جای این که به سراغ روایت و تجربه زیسته شر بروند، به سراغ نظریه می‌روند. نگاه و زبان تئودسیسه‌پردازان از آن فلاسفه و الهی‌دانان است، نه کسانی که خود قربانی شر و رنج شده‌اند و تجربه دست اول و زیسته دارند. سورین به دیدگاه سوزان شاپیرو (Susan Shapiro) اشاره می‌کند که معتقد است تجربه رنج موجب می‌شود زبان الهیاتی رایج که زبان درجه دوم است فرو بریزد: «زبان الهیاتی رایج با روایت‌های رنج فرو می‌ریزد و به خود اجازه می‌دهد از راه واقعیتی که راویان آن را به زبان می‌آورند خود را بشکند» (Surin 1986 c: 149؛ سورین ۱۳۹۷ ج: ۲، ۴۰۶). از نظر سورین، زبان درجه اولی که ما باید بسط دهیم، باید زبانی باشد که همبستگی ما را با کسانی که مجبور به از سر گذراندن این تجربه‌ها شدند ارتقا دهد. بنابراین، زبان درجه اول الهیاتی ما زبانی است که حکایت قربانیان را ثبت و ابلاغ کند (Surin 1986 c: 150؛ سورین ۱۳۹۷ ج: ۲، ۳۹۸، ۴۰۶-۴۰۷). از نظر گدس نیز فیلسوف شر یا تئودسیسه‌پرداز به سادگی تمام می‌تواند مفسر تجربه‌های کسی شود که در حال رنج کشیدن است. گدس یادآور می‌شود مشکل این است که ممکن است ما به سادگی به جای توجه به آنچه فرد رنج‌دیده در واقع می‌گوید، نگاه خودمان به شر را به تجربه آن‌ها تحمیل

کنیم. این تفاوت نگاه برای پرداختن به این که رنج چگونه ممکن است درک شود بسیار اهمیت دارد. فقط فرد رنج‌دیده می‌تواند حکم کند که چگونه رنج او مفید بوده است. محور قرار گرفتن فرد رنج‌دیده، نشانه پایان گفتمان‌های برتری‌جویانه‌ای است که در آن‌ها الهی‌دان با دانشی درباره شر از جایگاه برتر در مورد شر سخن می‌گوید. نتیجه ضمنی این سخن در این جا این است که زبان تئودسیسه از گوش سپردن واقعی به رنج قاصر خواهد شد. وقتی در مورد رنج و شر می‌اندیشیم، باید به صورتی وارد عمل شویم که قربانیان بتوانند سخن بگویند و حرف‌شان شنیده شود، نه این که حرف‌ها و دغدغه‌های خودمان را به زور در دهان آن‌ها بگذاریم (Geddes 2003: 106; Clack 2013: 336؛ کلک ۱۳۹۷: ج ۲، ۶۹۸، ۷۲۰).

در این نقد نیز دغدغه آن است که بحث شر و رنج را مستقیماً در بافت موقعیت‌های عینی قرار دهد، زیرا شر و رنج میان مردم اتفاق می‌افتد. منتقدان معتقدند تئودسیسه‌ها یا دفاعیه‌های نظری گفتمان الهیاتی درجه دوم محسوب می‌شوند، به این معنا که درباره شرور نظریه‌پردازی می‌کنند، حال آن که الهیات باید عملی و درجه اول یا دست اول، یعنی ناظر بر تجربه‌های زیسته و واقعی رنجبران باشد و از دل روایت‌های رنج پاسخ‌هایی الهام‌بخش و بدیع برای رنج‌کشیدگان فراهم و صورت‌بندی کند. در غیر این صورت، ممکن است دفاعیه‌هایی همچون عدمی بودن شر یا، چنان که ذکر شد، اولویت‌بندی و مقوله‌بندی‌های شر (طبیعی و اخلاقی) گفتمان درجه دوم محسوب شوند که توصیف و تعریف شر از نگاه ناظران خواهد بود، نه آنچه اشخاص آن را در واقعیت تجربه می‌کنند. در سنت اسلامی در متون دینی، آیات و روایات نیز سرشار از مضامین و توصیه‌هایی است که صورت‌بندی‌های فیلسوفان را غنا می‌بخشند و نه یک وجه بلکه وجوه فراوانی از مسئله را برجسته می‌کنند که می‌تواند الهام‌بخش باشد و می‌توان از آن‌ها برای رفع هم‌زمان مسئله نظری و مسئله عملی شر، از هر نوعی که باشد، استفاده شود. در این صورت به نظر می‌رسد دفاعیه‌پرداز نیز می‌تواند متناسب با هر شر و رنجی پاسخی مناسب و کارآمد ارائه دهد.

بنابراین گاهی می‌توان به جای آغاز از نظریه‌ها، از تجربه‌های زیسته و چرخش به سمت روایت‌های انسان‌های رنج‌کشیده آغاز کرد تا دیگران با هم‌ذات‌پنداری با شخصیت‌های این روایت‌ها به الگویی برای مواجهه با رنج‌های‌شان نیز دست یابند. این که چگونه مؤمنانی در عین این که رنج سهمناکی کشیده‌اند امید، اعتماد و ایمان خود را به خدا حفظ کرده‌اند، خود می‌تواند دست‌مایه بهترین نظریه و راه‌حل برای مسئله شر باشد بی آن که از اعتبار آن نظریه کاسته شود. هرچند رویکرد فلسفه اسلامی، به طور کلی همواره با در نظر گرفتن عقل و نقل، به عنوان

کانون‌های معرفت بشری، بوده و این‌گونه نیست که هر پاسخی که در الهیات مطرح شود بدون توجه به نقل بوده باشد و هیچ نسبت و اشتراکی بین این دو حوزه وجود نداشته باشد، اما می‌توان با ارجاع به متن مقدس، شخصیت‌های تأثیرگذار و پیشوایان دین و نیز ارجاع به تجربه‌های دست اول انسان‌هایی که در زیست و فرهنگ دینی برآمده از آموزه‌های پیشوایان دین، رنج و مصیبت‌ها را معنادار و موجه می‌دانند و به حیات مؤمنانه ادامه می‌دهند نیز پاسخ‌هایی در مواجهه با مسئله عملی شر استخراج، بررسی و به نظریه تبدیل نمود. همچنین، می‌توان با روایت رفتار را به سمت رویارویی با بی‌عدالتی‌هایی که علیه دیگران انجام گرفته است جهت‌دهی نمود. به این معنا که صورت‌بندی و شکل‌دهی مجدد واقعیت بر اساس روایت‌ها می‌تواند خوانندگان را از نظر اخلاقی نیز بسازد و جهت‌گیری رفتارشان را تغییر دهد. در این صورت هدف از نشان دادن اهمیت روایت‌ها، علاوه بر یافتن پاسخ‌ها و تبیین‌های علمی یا درستی مبتنی بر واقعیت، این است که در پس روایت‌ها معانی تاریخی و خاص شر هست که نوعی الگوی اخلاقی به وجود می‌آورد و کمک می‌کند اخلاقی‌تر عمل کنند. بدین ترتیب، می‌توان به جای توجه به نظریه‌سازی‌ها یا توصیف‌های انتزاعی صرف، با الگوگیری و الهام گرفتن از روایت‌هایی در سنت اسلامی، و نیز روایت‌هایی که مستقیماً در دل تجربه‌ای قرار دارند، با رویکرد بهتری با مسئله مواجه شد که در آن هم‌زمان به جنبه‌های ملموس و عینی، عملی و عاطفی شر نیز توجه شده است و در عین حال اول شخص، تاریخی، ناظر بر قربانی و ناذات‌گرایانه نیز هست و علاوه بر این، پاسخ‌های خود اشخاص در دل رنج‌ها است. بدین ترتیب، گفتمان مسئله شر به سمت روایت‌های درجه اول خود اشخاص، هم در طرح مسئله و هم در ارائه پاسخ‌ها سوق می‌یابد. در این صورت اشکال متنوع رنج و پاسخ‌های واقعی و ممکن به آن‌ها در همین زمینه واقع می‌شوند، و راه رسیدن به احکام اخلاقی و سیاسی نیز استفاده از داستان‌های شر و روایت کردن آن‌هاست. هر روایت از شر موقعیتی منحصر به فرد برای درک شرور و تبیین عقل عملی است.

۳.۳ نقد گفتمان دفاعیه‌ها از جهت زبان

۱.۳.۳ نقد گفتمان زبان غیر تراژیک

به باور سورین، تئودیه‌ها فارغ‌دل‌اند، زبان عواطف ندارند و حکمت‌آمیزند، حال آن‌که زبان شر و رنج یکسره زبان تراژیک و غم‌گانه است. طبیعی است که بین تراژدی و تئودیه نزع دائم وجود داشته باشد. به تعبیر سورین، پرجاذبه‌ترین گریز از تراژدی که تاکنون مطرح شده

است، بهره‌گیری تئودسیسه از تدبیر جبران است: این ادعا که هر چه اکنون تاریک به نظر می‌رسد در نهایت به خیر و خوشی ختم خواهد شد. انتخاب تئودسیسه و گریز از تراژدی باعث می‌شود تئودسیسه‌ها از کارآیی برای مصیبت‌دیدگان و رنج‌کشیدگان بیفتند. نیکولاس ولترستورف (Nicholas Wolterstorff) در کتاب *زاری برای یک پسر* (*Lament for a Son*) از غم دردناک از دست دادن پسر نوجوانش می‌گوید که در حادثه کوه‌نوردی جان خویش را از دست می‌دهد. وی در این کتاب، زبان عواطف و احساسات را برای مواجهه با کسی که در حال رنج کشیدن است مناسب می‌داند و نابجاسترین زبان را زبان حکمت بر می‌شمرد (Wolterstorff 1987: 34). نیز بنگرید به کلارک ۱۳۸۹: ۹۱؛ کلارک ۱۳۹۷: ج ۱، ۷۳۵-۷۳۹، ۷۴۰). فورسایث (Forsyth) نیز معتقد است تئودسیسه‌ها «صرفاً جلال و جمال تفکر هستند» (Forsyth 1916: 137؛ Surin 1986 d: 136-137؛ سورین ۱۳۹۷: ج ۲، ۵۰۶-۵۰۷)، و «بیش از آن که دل‌مشغولی عملی داشته باشند، دغدغه‌مند حکمت و خرد هستند و بیش از آن که به فکر حقیقت ماندگار باشند، به پروراندن نظریه‌ای پرابهت می‌اندیشند» (Forsyth 1916: 150؛ Surin 1986 d: 136-137؛ سورین ۱۳۹۷: ج ۲، ۵۰۶-۵۰۷).

به طور کلی، تئودسیسه‌ها یا دفاعیه‌هایی همچون موهوم، عدمی و نسبی بودن شر، منشأ اثر بودن ماده برای شر، دفاعیه اختیار و سایر پاسخ‌های عقلانی صرف، به حکم غلبه بر شر، از زبان تراژیک و عاطفی دوری می‌کنند، شاید چون معتقدند هر قدر بیش‌تر تراژدی به زبان آن‌ها راه یابد، از قوت تئودسیسه یا دفاعیه کم‌تر خواهد شد؛ حال آن که گریز از تراژدی ممکن است باعث شود تئودسیسه‌ها یا دفاعیه‌ها از کارآیی برای مصیبت‌دیدگان و رنج‌کشیدگان بیفتند. بنابراین، تئودسیسه‌ها یا دفاعیه‌ها می‌توانند هم‌زمان به مسئله ذهنی و مسئله عاطفی شر پاسخ دهند و علاوه بر دغدغه حل مسئله الهیاتی و فلسفی شر، در کنار پرداختن به هر نظریه‌ای، بیش از پیش دل‌نگران حل مسئله بشری و انسانی شر نیز باشند. از راه‌حل‌های این مسئله، که در خلال مباحث پیشین نیز بدان اشاره شد، همدردی، تسلی‌بخشی و معنابخشی به رنج است. مسئله شر گاه عامل دین‌گریزی و دین‌ستیزی و گاه عامل بی‌معنایی و ضعف ایمان به خدا می‌گردد، به گونه‌ای که شخص از مرحله باور به گزاف و بی‌معنا بودن شرور، به مرحله بی‌معنایی ایمان به خدا و در نهایت به بی‌معنایی کل زندگی می‌رسد. انسان در این وضعیت، علاوه بر نظریه‌ای که به رفع ناسازگاری میان خدا و شر یا استدلالی برای توجیه شر پردازد و به پرسش ذهن پاسخ دهد، نیازمند التیام قلب و ترمیم رابطه با خدا نیز هست، و ممکن است صرف پاسخ‌های عقلی - منطقی (دفاعیه‌ها) و فلسفی (تئودسیسه‌ها) - به آن ناکافی تلقی شود. در فلسفه اسلامی چندان

پاسخی به جنبه‌های اگزیستانسیالیستی و عاطفی شر ارائه نشده است. در سنت فلسفی علامه طباطبایی و شهید مطهری، شر مسئله‌ای عدمی و وهمی خوانده شده است و رویکردی دارد که ممکن است در آن این‌گونه القا شود که وجود چالش‌های زندگی و آلام رنج‌دیدگان نادیده گرفته می‌شود. اگر الهیات در پی اصلاح رابطه انسان و خدا نیز باشد، باید پاسخی درخور این مسئله نیز ارائه دهد. بنابراین، با توجه به موارد پیش‌گفته، و گاه چالش میان رنج و ایمان و معنای زندگی، می‌توان اهمیت موضوع تسلی‌بخشی و معناداری رنج و شرور را دریافت. قرآن کریم و روایات حاوی مجموعه‌ای از معناها و تسلی‌ها است که می‌تواند الهام‌بخش فلسفه اسلامی باشد و می‌توان الهیاتی اسلامی در ارتباط با مسئله شر و رنج استخراج نمود.

۴.۳ نقد گفتمان دفاعیه‌ها از جهت دفاعیه‌پردازی

۱.۴.۳ نقد گفتمان حرفه‌ای‌سازی

از نگاه سورین، در سنت الهیات و فلسفه، آئین تئودیه‌پردازی و نظریه‌پردازی وجود دارد، و تئودیه‌پردازی به یک آئین حرفه‌ای بدل شده است. به باور سورین، متخصصان هیچ‌گاه نسبت به این خطرات حساس نبوده‌اند: «خطر نقل کردن از خود، خطر تکرار بی‌پایان و خطر دریافت تصویری که خود یک رشته، به دلایلی که پیش‌تر به سیاست‌ها و ایدئولوژی مربوط است تا واقعیت خارجی، آن‌ها را به وجود می‌آورد» (Surin 1986 a: 50؛ سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۶۵-۴۶۶). مسئله این‌جا ظاهر می‌شود که جهت‌دهی نظام آموزشی در مسئله شر از طریق حرفه‌ای‌سازی و خروجی‌هایی چون کتاب، رساله و مقاله علمی، شرایطی را فراهم می‌سازد که تئودیه «تمرین نظری محض» تلقی شود. حال آن‌که هر گفتمانی که باعث شود تئودیه به شکل کاری نظری و منطقی درآید، محل اشکال است و باید تحول یابد (Surin 1986 a: 50؛ سورین ۱۳۹۷ الف: ج ۱، ۴۶۶).

اساساً بازگشت نقد مذکور را می‌توان به رویکرد غالباً نظری و انتزاعی دفاعیه‌های مطرح‌شده دانست. به تحلیل منتقدان، حرفه‌ای‌سازی علم پدیده‌ای است که باید در سایر قلمروهای حیات آکادمیک یافت شود، اما سرایت حرفه‌ای شدن به قلمرویی که ذاتاً با واقعیت‌های محض شر و رنج ارتباط دارد، به قیمت تیره و تار شدن رابطه میان علم و این واقعیت‌ها است. از دید منتقدان، تئودیه‌ورزان در عمل خود را ملتزم می‌دانند که به طیف موضوعاتی بپردازند که صرفاً به رفع مسئله منطقی یا قرینه‌ای شر بینجامد. گرچه بررسی این

موضوعات از اهمیت بسیاری برخوردار است، توجه انحصاری به آن‌ها ممکن است عمده‌تاً باعث بی‌ثمری و پیش‌پاافتادگی تئودیسسه‌ها یا دفاعیه‌ها گردد. بدین ترتیب، با توجه به جنبه عملی (وجودی) مسئله شر، مثلاً نمی‌توان از رنج‌کشیدگانی که ایمان‌شان در آستانه فروپاشی است انتظار داشت پاسخ‌هایی را بپذیرند که صرفاً با دغدغه نظری و حرفه‌ای‌سازی تولید شده باشد. بنابراین تئودیسسه‌ها یا دفاعیه‌ها می‌توانند گفتمانی نیز داشته باشند که نسبت به قربانیان شرور نیز پاسخ‌گوتر و متعهدانه‌تر باشد.

۲.۴.۳ نقد گفتمان نظام‌مندی

از نظر سورین، الهی‌دان یا فیلسوف معمولاً در زمینه شر نظریه‌ای ارائه می‌دهد که با سایر عناصر الهیات یا فلسفه نظامی سازوار فراهم سازد یا نظام فکری او را تأیید و تصدیق کند. از این جهت، بیش از آن که به رسالت و اهداف تئودیسسه توجه داشته باشد، درگیر نظام‌مندی است. اگر اولویت‌های الهیاتی یا فلسفی خاص در نظر گرفته شود، دیگر رسالت تئودیسسه اهمیت ندارد، بلکه سازگار بودن تئودیسسه با آن اصول الهیاتی و فلسفی محور قرار می‌گیرد. نمونه روشن آن سنت مسیحی است که در آن مسیح برای فدیة گناه، بر صلیب قربانی شده است. حال اگر صلیب مسیحی را بپذیریم، وجود مسئله شر به منزله یک هنجار ضروری می‌شود تا کل نظامی که فلاسفه و الهی‌دانان از گناه ازلی، فدیة و ملکوت الهی ساخته‌اند سازگار و معنادار باشد. اما پرسش این‌جاست که چرا تئودیسسه باید صرفاً خود را با فلسفه یا الهیات مسیحی به شکل نظام‌وار و منسجم سازگار کند. تبیین شر می‌تواند خارج از نظام کلی فلسفی یا الهیاتی خاصی صورت گیرد: «اگر جز این باشد، چه بسا مواجهه نابی با مسئله شر صورت نگرفته است» (Surin 1986 b: 61؛ سورین ۱۳۹۷ ب: ج ۱، ۴۷۷).

نکته قابل توجه در اکثر نقدهای گفتمانی پیش‌گفته، غالباً تأکید منتقدان بر لزوم ترکیب رویکرد نظری و عملی و لزوم توجه به رنج‌دیدگان و جدی گرفتن رنج آن‌ها است. شاید تأثیر این نقد بر دفاعیه‌های مطرح‌شده این است که شخص دفاعیه‌پرداز ممکن است با تمرکز صرف بر نظام‌مند بودن دفاعیه‌ها و سازگاری نظریه‌ها در باب شر با سایر بخش‌های فلسفی و الهیاتی (وجود و ماهیت و عدم، قوه و فعل، ماده و صورت، حرکت جوهری و ...)، از هدف اصلی دفاعیه و نیز پاسخ به شخص رنج‌دیده و رفع و حل مشکل شر برای ابژه فاصله بگیرد. بر این اساس، اگر دفاعیه‌پرداز صرفاً در پی حرفه‌ای‌سازی و نظام‌مندی باشد، مانع رسیدن به پاسخ‌های خلاقانه و بدون اشکال و پاسخ‌هایی با رویکرد عملی، ابژه‌محور، تاریخ‌مند، عینی، ساختارگرا،

قربانی محور، درجه اول، تراژیک و ... خواهد شد. بنابراین، شاید تئودیسسه‌ها یا دفاعیه‌ها بتوانند گفتمان آزادانه‌تری نسبت به نظام‌های فلسفی و الهیاتی نیز داشته باشند. در این صورت است که دفاعیه‌ها هم‌زمان به چهارچوب نظری و نتایج عملی آن توجه خواهند داشت.

۴. نتیجه‌گیری

۱. دفاعیه‌ها عمدتاً رویکردی ذهنی - نظری دارند. حال آن که اگر دفاعیه‌ها را دارای تعهدات و رویکرد عملی نیز بدانیم، برقرار کردن چنین تعامل و پیوندی بین نظر و عمل (عقل نظری و عقل عملی) رویکرد خاصی را در پی خواهد داشت که در کنار پرداختن به مسائل نظری، به تقریرهایی که به صورت مشخص‌تر بر دغدغه‌های عملی و حل و رفع مسائل عملی شر نیز معطوف هستند خواهد پرداخت. همچنین، دفاعیه‌ها سوژه‌محورند و غالباً تأکید و توجه بر رفع شر در ذهن فاعل شناسا یا سوژه است. در این حالت جلوی مقوله‌بندی‌های اجتماعی و عینی بر روی ابژه گرفته می‌شود. حال آن که مقوله‌بندی‌های ذهنی نباید مانعی برای مقوله‌بندی‌های اجتماعی عینی و عملی باشد و شاید تبیینی از شر وجود داشته باشد که هم‌زمان به حل یا رفع مسئله بشری شر نیز بینجامد. نیز، دفاعیه‌ها غیرتاریخی‌اند؛ در این صورت ممکن است از میزان کارآمدی دفاعیه‌ها کاسته شود و رویکردی به مسئله شر که تابع معنایی غیرتاریخی از شر است، ممکن است هیچ عمل اجتماعی یا سیاسی‌ای را به خدمت نگیرد. شر امری غیرمفهومی، غیرمطلق، متنوع و وابسته به موقعیت است. از این جهت باید در فکر ابداع دفاعیه‌های عملی، ابژه‌محور و تاریخ‌مند نیز بود.

۲. از دید فلسفه دین مدرن دفاعیه‌ها غالباً انتزاعی و مفهومی‌اند و نه عینی، و شرور را نه به صورت تک‌تک، بلکه به صورت انتزاعی توجیه می‌کنند. در این نگاه، شرور فردی، یعنی شروری که با ارجاع به قربانیان و قربانی‌کنندگان خاص مشخص نمی‌شوند، دیگر مسئله‌ای نیست که به راه‌حل نیاز داشته باشد. به کارگیری تلقی انتزاعی و مفهومی و نه عینی از شر لاجرم مستلزم این دیدگاه است که تئودیسسه یا دفاعیه با مفاهیم مطلقاً نظری سروکار دارد، یعنی چندان درگیر شرور عینی و واقعیت‌های شر در زمان، مکان، قربانیان و جلادان خاص نمی‌شوند. همچنین، دفاعیه‌ها ذاتی کلی از شر ساخته‌اند. به تعبیر دیگر، سعی می‌کنند با مفهومی ثابت و مشترک با شر مواجه شوند، اما شر اصولاً وابسته به موقعیت، زمان‌مند، مکان‌مند و بسیار متنوع است. بدین ترتیب، این‌گونه القا می‌شود که دفاعیه‌ها صرفاً پاسخی انتزاعی، کلی و ذات‌گرایانه به مفهوم شر یا شبح شر داده‌اند و بر آن غلبه می‌کنند، نه بر شر واقعی. نیز، دفاعیه‌ها

غالباً ناظر محورند، یعنی شیوه رویارویی الهی‌دانان با روایت‌های شر و رنج تا حدی به این بازمی‌گردد که کدام سؤال یا پرسش‌های الهیاتی از نظر آن الهی‌دان اهمیت دارد. این تصاویر، مواضع و چشم‌انداز، خود تعیین‌کننده حد و مرز و تشکیل‌دهنده فضای منطقی‌ای هستند که افراد پاسخ‌ها را در درون آن‌ها جست‌وجو و فراهم می‌کنند. به علاوه، دفاعیه‌پردازان اصولاً زبان درجه دوم دارند، به این معنا که درباره‌ی شرور نظریه‌پردازی می‌کنند و توصیف شر از آن فلاسفه و الهی‌دانان است، حال آن‌که روایت‌ها و زبان رنج‌کشیدگان زبان دست‌اولی است که قابلیت الگوگیری دارد و می‌تواند الهام‌بخش باشد و پاسخ‌هایی بسیار کارآمد و بدیع از روایت‌های رنج آن‌ها بیرون آید. از این جهت، به ایجاد گفتمانی نیاز داریم که تا حدودی گفتمان رایج دفاعیه‌ها را فرو بریزد و ملموس، عینی، ناذات‌گرایانه و غیرمطلق باشد.

۳. دفاعیه‌ها صرفاً به حکم رفع ناسازگاری منطقی، از زبان تراژیک و عاطفی دوری می‌کنند، شاید چون معتقدند هر قدر بیش‌تر تراژدی به زبان آن‌ها راه یابد، از قوت دفاعیه کم‌تر خواهد شد. حال آن‌که اگر دفاعیه‌ها را دارای تعهدات عملی در پاسخ‌گویی به قربانیان نیز بدانیم، دفاعیه‌ها می‌توانند هم‌زمان به مسئله ذهنی و مسئله عاطفی شر پاسخ دهند و با همدردی، تسلی‌بخشی و معنابخشی به رنج، علاوه بر دغدغه حل مسئله الهیاتی و فلسفی شر، در کنار پرداختن به هر نظریه‌ای، بیش از پیش دل‌نگران حل مسئله بشری شر نیز باشند.

۴. از دیدگاه الهیات مدرن، دفاعیه‌پردازی یا تئودسیسه‌پردازی بیش‌تر به یک آئین حرفه‌ای و شغلی بدل شده است و عمدتاً تمرکز بر فراهم ساختن نظامی سازوار با سایر عناصر الهیات یا فلسفه است. ممکن است با تمرکز صرف بر حرفه‌ای‌سازی و نظام‌مندی دفاعیه‌ها و سازگاری نظریه‌ها در باب شر با سایر بخش‌های فلسفی و الهیاتی، دفاعیه تمرین نظری محض تلقی شده و از هدف اصلی دفاعیه و نیز پاسخ به شخص رنج‌دیده و رفع و حل مشکل شر برای ابژه فاصله بگیرد. همچنین، مانع رسیدن به پاسخ‌های خلاقانه و بدون اشکال و پاسخ‌هایی با رویکرد عملی، ابژه‌محور، تاریخ‌مند، عینی، ساختارگرا، قربانی‌محور، درجه اول، تراژیک و ... شود. دفاعیه‌ها می‌توانند گفتمان آزادانه‌تری نسبت به نظام‌های فلسفی و الهیاتی نیز داشته باشند.

پس از مرور دفاعیه‌های فلسفه اسلامی معاصر و نقدهای گفتمانی وارد شده بر آن‌ها، به نظر می‌رسد با توجه به چالش‌ها، شبهات، مسائل و پرسش‌های جدید معاصران در مسئله شر و عدم به‌روز شدن پاسخ‌ها با توجه به شیوه‌های نوین طرح مسئله، دفاعیه‌های فلسفه اسلامی برای خشتی نمودن استدلال مبتنی بر شر ناکافی به نظر می‌رسد و شاید بتوان از لزوم بازنگری و تکمیل دفاعیه‌ها در برخی موارد سخن گفت. بنابراین، شکل‌گیری نقدهای مذکور می‌تواند

مقدمه‌ای برای ایجاد گفتمانی در فلسفه اسلامی به‌روز باشد که ثمره آن تولید و گسترش گونه‌های جدیدی از دفاعیه‌ها است که علاوه بر توجه به جنبه نظری، دارای رویکرد عملی، ابژه‌محور، تاریخی، عینی، ناذات‌گرا، قربانی‌محور، درجه اول، تراژیک و ... نیز هستند. آشکار است که در این صورت دفاعیه‌ها پاسخ‌گوتر، کارآمدتر و فضیلت‌مندانه‌تر خواهند بود و با انتقادات و اشکالات کم‌تری مواجه خواهند شد. فلسفه موضوعی صرفاً فکری و نظری نیست، بلکه در کنار پرداختن به مسائل مهم نظری باید به مسئله چگونه زیستن و بهتر زیستن نیز بپردازد، به گونه‌ای که مثلاً ریشه‌های درهم‌پیچیده اعمال وحشتناک را بشناسد تا راه‌حل‌هایی برای به چالش کشیدن ساختارهای معیوب، بی‌عدالتی‌ها و ... نیز ارائه دهد. این امر مقاومت در برابر وسوسه فلسفه‌ورزی به عنوان نوعی مسابقه فکری صرف را به سوی رویکردی به شر و رنج سوق می‌دهد که همواره مستلزم پرداختن به تأثیری است که ساختارها و روال‌های عملی نیز بر انسان‌ها می‌گذارند. همین تمرکز عملی، علاوه بر امکان پرداختن خلاقانه به رنج، امکان نوعی فلسفه‌ورزی را پیش می‌نهد که نه فقط برای آکادمی بلکه برای جهان گسترده‌تر از آن نیز معنادار و مهم است. می‌توان دفاعیه‌ها را، با حفظ مؤلفه‌های اساسی و ذاتاً ارزشمند الهیات اسلامی، فراهم‌کننده امکان‌های جدید برای پاسخ‌های فضیلت‌مندانه‌تر در مواجهه با مسئله شر دانست که غالباً دفاعیه‌های دیگر را به نحو مفیدی بسط می‌دهد یا در صورت لزوم با ارائه سایر دفاعیه‌ها تکمیل می‌کند. از سوی دیگر، دفاعیه‌ها باید منسجم باشند، و نیز با داده‌های آن سنت دینی که دفاعیه بر آن مبتنی است و نیز با داده‌ها درباره جهان سازگار باشند. بنابراین در زمینه صورت‌بندی نظریه‌ها و نظریه‌سازی، توجه هم‌زمان به داده‌های نقل، عقل و تجربه راه‌گشا است.

پی‌نوشت‌ها

۱. شر طبیعی یا فیزیکی (Natural or Physical Evil): شر حاصل از علل طبیعی یا اعمال طبیعت است، مانند طوفان، آتش‌سوزی، زلزله، سیل، خشک‌سالی، بیماری و همه آسیب‌های جسمی، مرگ، افسردگی و همه آسیب‌های روحی. ندامت، شرمساری، دلتنگی، خشم، ناامیدی، نگرانی، هراس، سرافکندگی، ... (Hume 1980: 61؛ نیز بنگرید به کلارک ۱۳۸۹: ۵۶-۵۸).
۲. شر اخلاقی یا بشری (Moral Evil): شری است که از انتخاب‌های آگاهانه و آزاد اخلاقی انسان‌ها و به تعبیر دیگر، از سوء استفاده موجودات مختار انسانی از اختیار خویش نشئت می‌گیرد و شامل رفتار غیرانسانی انسان در برابر انسان‌ها یا حیوانات است. ظلم، بی‌عدالتی، تحقیر، اهانت، خشونت،

نقد گفتمانی پاسخ‌های فلسفه اسلامی معاصر ... (زهرا بحیی پور و دیگران) ۳۳۷

فتنه‌انگیزی، جنگ، بهتان، خیانت، تقلب، ... نمونه‌هایی از شرور اخلاقی قلمداد می‌شوند (Hume 1980: 60؛ نیز بنگرید به کلارک ۱۳۸۹: ۵۵).

۳. شر متافیزیکی یا عاطفی یا ... (Metaphysical Evil): شر متافیزیکی از دید فیلسوفان آگزیستانس عبارت است از محدودیت‌ها و جبرهای وجود انسانی در این عالم شامل اضطراب اختیار، رنج آگاهی از مرگ، ترس از تنهایی، ناتوانی از شکستن مرزهای زمان و مکان و حد وجود، وضعیت ابهام و گیجی حاصل از رازآلودگی عالم، تهی بودن عالم از معنا و ارزش و ... (بنگرید به Adams 2013: 167-170؛ آدامز ۱۳۹۷: ج ۲، ۶۸۱-۶۸۸).

۴. شر ساختاری (Structural Evil): شر ساختاری حاصل ساختارهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در نظام‌هایی همچون تمام نظام‌های مردسالار، نژادپرست، ملیت‌پرست، طبقه‌گرا، سالم‌سالار، ایدئولوژی‌پرست، قومیت‌گرا و ... است که به ظلم و تبعیض علیه زنان، سیاه‌پوستان، طبقات ضعیف جامعه، معلولان، اقلیت‌های دینی، مذهبی، قومی و سیاسی می‌انجامد (Adams 2013: 164-165؛ آدامز ۱۳۹۷: ج ۲، ۶۷۳-۶۷۷؛ نیز بنگرید به Clack 2013: 326-339؛ کلک ۱۳۹۷: ج ۲، ۶۹۸).

۵. شر وحشتناک (Horrendous Evil): مرلین آدامز اصطلاح جدید شرور وحشتناک را در بحث شر جعل می‌کند. از نظر آدامز شرور وحشتناک ویران‌کننده معنای زندگی‌اند: شکنجه روانی‌ای که هدف نهایی‌اش از هم پاشیدن شخصیت است، بدرفتاری با کودک، بمباران هسته‌ای مناطق پرجمعیت ... عاملیت تصادفی و/یا غیرعمدی در مرگ کسانی که بیش‌ترین علاقه را به آن‌ها داریم، اسکیزوفرنی و افسردگی بالینی شدید، بیماری‌های حادث‌شونده همچون آلزایمر و ام‌اس ... (Adams 2013: 162؛ آدامز ۱۳۹۷: ج ۲، ۶۶۱-۶۶۲، ۶۶۸-۶۶۹).

۶. نقد گفتمانی (Discursive Criticism): نقد از جهت الگوی فکری، مدل عقلانی یا ادبیات حاکم بر دفاعیه‌ها و تئودیه‌ها که به آن گفتمان فلسفی گوئیم. اصطلاح گفتمان اصطلاحی است که سورین در کتاب خود، الهیات و مسئله شر (*Theology and the Problem of Evil*)، که به منزله کتابی کلاسیک در نقد تئودیه و مسئله شر تلقی می‌گردد، به این معنا به کار برده و بر همین اساس مطالبی را به عنوان نقادی تئودیه‌ها بیان می‌کند.

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

آدامز، مرلین مک‌کورد (۱۳۹۷)، «اعتقاد به خدا به خاطر شر: استدلالی عمل‌گرایانه بر اساس شر به سود باور به خدا»، ترجمه مهدی خسروانی، در: *درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات*، شر، ج ۲، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.

- اکبرزاده، حوران (۱۳۸۳)، «مسئله شر از نظر جی. ال. مکی و فلاسفه اسلامی»، حکمت سینوی (مشکوٰۃ النور)، ش ۲۴-۲۵.
- پارسا، علیرضا و دیگران (۱۳۹۸)، «حل مسئله منطقی شر از دیدگاه شهید مطهری و جان هیک»، حکمت صدرایی، س ۷، ش ۲.
- پترسون، مایکل و دیگران (۱۳۸۳)، عقل و اعتقاد دینی: درآمدی بر فلسفه دین، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران: طرح نو.
- پورمحمدی، نعیمه (۱۳۹۷)، «تحلیل و نقد گفتمان تئودیه‌های سنتی در پاسخ به مسئله شر»، در: درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر، ج ۱، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.
- تراکاکیس، نیک (۱۳۹۷)، «ضد تئودیه»، ترجمه حامد هاشمی، در: درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر، ج ۱، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.
- حسینی، سید مرتضی و حسین هوشنگی (۱۳۹۰)، «تقریری نو از مسئله شر بر اساس نظریه ادراکات اعتباری علامه طباطبایی»، فلسفه و کلام اسلامی، س ۴۴، ش ۱.
- حسینی لواسانی، سید رضا (زهیر) و محمد سعیدی مهر (۱۳۹۴)، «کارآمدی راه‌حل‌های فیلسوفان و متکلمان مسلمان در پاسخ‌گویی به مسئله عملی شر»، فلسفه دین، دوره ۱۲، ش ۱.
- دانش‌شهرکی، حبیب‌الله و علی صادقی نژاد (۱۳۹۷)، «هستی‌شناسی ارزش از منظر حکمت متعالیه با تأکید بر مسئله شر و حسن و قبح»، حکمت معاصر، س ۹، ش ۲.
- دربندی داریان، هاجر، اعظم قاسمی، و مالک شجاعی جوشقانی (۱۳۹۷)، «علل ناکارآمدی نظام‌های الهیاتی سنتی در پاسخ‌گویی به مسئله شر از دیدگاه دیوید گریفین»، پژوهشنامه فلسفه دین (نامه حکمت)، س ۱۶، ش ۳۱.
- سعیدی مهر، محمد (۱۳۹۶)، «چیستی درد از دیدگاه ابن‌سینا»، حکمت معاصر، س ۸، ش ۲.
- سورین، کنث (۱۳۹۷ الف)، «امکان تئودیه (۱)»، ترجمه نعیمه پورمحمدی، در: درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر، ج ۱، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.
- سورین، کنث (۱۳۹۷ ب)، «امکان تئودیه (۲)»، ترجمه نعیمه پورمحمدی، در: درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر، ج ۱، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.
- سورین، کنث (۱۳۹۷ ج)، «رنج را جدی بگیریم»، ترجمه و تلخیص نعیمه پورمحمدی، در: درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر، ج ۲، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.
- سورین، کنث (۱۳۹۷ د)، «تئودیه‌هایی با تأکید عملی»، ترجمه نعیمه پورمحمدی، در: درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر، ج ۲، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.

نقد گفتمانی پاسخ‌های فلسفه اسلامی معاصر ... (زهرا یحیی پور و دیگران) ۳۳۹

الطباطبائی، السید محمدحسین (۱۴۰۶ ق - ۱۳۶۲ ش)، *نهاية الحكمة*، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة.

الطباطبائی، السید محمدحسین (۱۴۱۷ ق)، *الميزان في تفسير القرآن*، ج ۱، ۳، ۸، ۱۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

الطباطبائی، السید محمدحسین (۱۴۲۸ ق الف)، «رسالة الإنسان في الدنيا» در: *الإنسان والعقيدة*، قم: باقیات.

الطباطبائی، السید محمدحسین (۱۴۲۸ ق ب)، «رسالة الانسان بعد الدنيا» در: *الإنسان والعقيدة*، قم: باقیات. طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۷۴)، *الميزان في تفسير القرآن (تفسير الميزان)*، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۱، ۳، ۸، ۱۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۸۵ الف)، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، ج ۵، تهران: صدرا. طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۸۵ ب)، *بداية الحكمة*، ترجمه و اضافات علی شیروانی، قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم.

طباطبائی، سید محمدحسین (بی تا)، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، ج ۲، تهران: صدرا. علی زمانی، امیرعباس و فاطمه دانش پژوه (۱۳۹۸)، «ارتباط شر اخلاقی و شر طبیعی از نظر آگوستین و علامه طباطبائی»، شناخت، دوره ۱۲، ش ۱.

کلارک، کلی جیمز (۱۳۸۹)، *بازگشت به عقل: نقادی بر بینه‌جویی عصر روشنگری و دفاع از عقل و باورداشت‌ن خدا*، ترجمه نعیمه پورمحمدی و مهدی فرجی‌پاک، تهران: علمی و فرهنگی.

کلارک، کلی جیمز (۱۳۹۷)، «مسئله اگزیزتانسی شر»، ترجمه نعیمه پورمحمدی، در: *درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر*، ج ۱، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.

کلک، بورلی (۱۳۹۷)، «فمینیسم و مسئله شر»، ترجمه کوثر موسوی، در: *درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر*، ج ۲، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، ج ۵، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۶)، *عدل الهی*، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۷ الف)، *مجموعه آثار*، ج ۱، ۶، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۷ ب)، *توحید*، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹)، *یادداشت‌ها*، ج ۳، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (بی تا)، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، ج ۲، ۴، تهران: صدرا.

ملکیان، مصطفی (۱۳۷۲)، مسئله شر (جزوه درسی).

وتزل، جیمز (۱۳۹۷)، «آیا می‌توان از تئودیسه پرهیخت؟ ادعای شرور جبران‌نشده»، ترجمه نعیمه پورمحمدی، در: درباره شر: ترجمه مقالات برگزیده در فلسفه و الهیات شر، ج ۱، به کوشش نعیمه پورمحمدی، قم: کتاب طه.

Adams, Marilyn McCord (2013), "God because of Evil: A Pragmatic Argument from Evil for Belief in God", In: *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Edited by Justin P. McBrayer & Daniel Howard-Snyder, London: Wiley-Blackwell.

Clack, Beverley (2013), "Feminism and the Problem of Evil", In: *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Edited by Justin P. McBrayer and Daniel Howard-Snyder, London: Wiley-Blackwell.

Forsyth, P. T. (1916), *The Justification of God*, London: Duckworth.

Geddes, Jennifer L. (2003), "Banal Evil and Useless Knowledge: Hannah Arendt and Charlotte Delbo on Evil after the Holocaust", *Hypatia*, Vol. 18, no. 1.

Hick, John (2001), "An Irenaean Theodicy", In: *Encountering Evil*, Edited by Stephen T. Davis, Louisville: Westminster John Knox Press.

Hume, David (1980), *Dialogues Concerning Natural Religion*, Edited by Richard H. Popkin, Indianapolis: Hackett.

Kung, Hans (1976), *On Being a Christian*, Trans. E. Quinn, Garden City, NY: Doubleday.

Plantinga, Alvin (1974), *God, Freedom and Evil*, London: Allen & Unwin.

Surin, Kenneth (1986a), "The Possibility of Theodicy (1)", In: *Theology and the Problem of Evil*, Oxford, New York: Basil Blackwell.

Surin, Kenneth (1986b), "The Possibility of Theodicy (2)", In: *Theology and the Problem of Evil*, Oxford, New York: Basil Blackwell.

Surin, Kenneth (1986c), "Taking Suffering Seriously", In: *Theology and the Problem of Evil*, Oxford, New York: Basil Blackwell.

Surin, Kenneth (1986d), "Theodicies with a Practical Emphasis", In: *Theology and the Problem of Evil*, Oxford, New York: Basil Blackwell.

Trakakis, Nick (2013), "Antitheodicy", In: *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Edited by Justin P. McBrayer and Daniel Howard Snyder, London: Wiley Blackwell.

Wetzel, James (1992), "Can Theodicy be Avoided? The Claim of Unredeemed Evil", In: *The Problem of Evil: Selected Readings*, by Michael L. Peterson, Indiana: University of Notre Dame Press.

Wolterstorff, Nicholas (1987), *Lament for a son*, Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans.